



Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Jachthuis Sint Hubertus

HET HERSTELDE HERTENHOOFD

2
2014



4 | Jachthuis Sint Hubertus

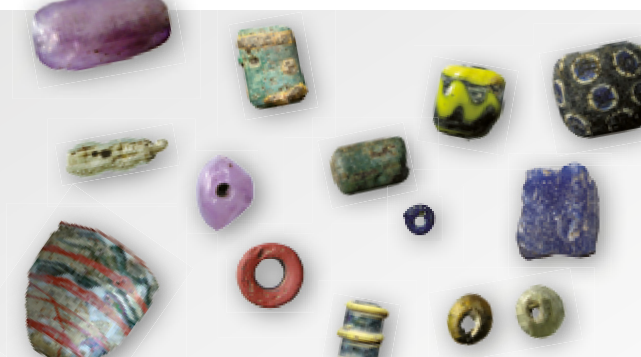
Dit markante totaalkunstwerk van Hendrik Berlage heeft zijn grandeur terug. In samenhang ontworpen, in samenhang gerestaureerd.



20 | Het Lefortovopark

Tsaar Peter de Grote liet in Moskou zijn Nederlandse lijfarts Nicolaas Bidloo een watertuin ontwerpen. Dat valt nog goed te herkennen.

TEKENING UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN



24 | Dorestad

Een recente opgraving heeft nieuw licht geworpen op de vroeg-middeleeuwse voorloper van Wijk bij Duurstede, het roemruchte Dorestad.

FOTO ADC ARCHEOPROJECTEN



26 | Het Hofkeshuis

Een kamer vol Romeinse soldaten. Boven een schoenenwinkel in Almelo hangt het enige wandvullende imitatiereliëf van Nederland.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Zeegras op de Veluwe
- 10 | Kijken onder het Domplein
- 12 | Welkom in Kinderdijk
- 14 | De Laurentiuskerk in Rauwerd
- 16 | Nagele wordt vernieuwd
- 18 | Kijk! Glas in stripstijl
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Zakkend lood
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 adviseurs architectuurhistorie
- 30 | De Hollandse duinen
- 32 | Lijnbaanhof op kleur
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Het bureau van Anton Krölller, met daarop een portret van zijn vrouw Helene, in hun Jachthuis Sint Hubertus op de Hoge Veluwe
Zie pagina 4.

Aandachtige handen

Na zijn voortijdig afgebroken schoolopleiding heeft mijn neef een poosje als dakdekker gewerkt. Als gezelschap kreeg hij les op het dak, van zijn meester. Laatst vertelde hij mij hoe fijn hij het vond om een beroep uit te oefenen waarbij je met je handen werkt. Niet alleen voor mijn neef, maar voor heel Nederland geldt dat met je handen werken goed is. De economische dip heeft het besef teruggebracht dat Nederland een maakindustrie nodig heeft. Daarbinnen vormen ambachtelijke kennis en vaardigheden een onmisbare schakel.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bevordert ambachtelijke bekwaamheid. Momenteel bouwt de dienst met de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg een samenhangend systeem op. Dat moet de kwaliteit van onderhoud en restauratie van historische bouwwerken waarborgen. En deze verbeteren waar dat nodig is. Op 8 oktober houdt de Rijksdienst hier een symposium over, *Restaureren met kwaliteit*.

Ook voert de dienst op dit moment gesprekken met het Nationaal Restauratiefonds om de restauratie-hypothek te koppelen aan leerwerkplekken. Zo kunnen aanstormende timmerlieden, metselaars en rietdekkers de kneepjes van het vak in de praktijk leren.

Bovendien is eind maart bij de Rijksdienst het Platform Erfgoedopleidingen van start gegaan. Op deze serie bijeenkomsten ontmoeten opleiders in de restauratie elkaar. Kleinere vakopleidingen zitten met de handen in het haar, omdat maar weinig vmbo'ers trek hebben om de restauratie in te gaan. Als deze opleidingen zouden verdwijnen heeft Nederland een probleem. De kennis die vaklieden eeuwenlang - ononderbroken - van de ene op de andere generatie hebben overgedragen, zou verdampen. Een schat aan kennis, die essentieel is om rijksmonumenten op een degelijke manier te onderhouden en te restaureren. Goed uitgevoerd ambachtelijk werk verdient respect. Het is scheppend werk, waar de vakman zijn handen met aandacht en liefde voor uit de mouwen steekt. Een gedegen vakopleiding legt de basis voor later meesterschap. Dat kan mijn neef beamen.



CEES VAN 'T VEEN
directeur



De heuvel onder de Burcht in Leiden

28 VINDPLAATSEN WORDEN RIJKSMONUMENT

Deze maand zal minister van Cultuur Jet Bussemaker 28 archeologische vindplaatsen voordragen als rijksmonument. De vindplaatsen zijn verdeeld over Nederland en het behouden waard. De helft betreft sporen van nederzettingen en akkers uit de prehistorie. Verder gaat het onder meer om ondergrondse resten van Romeinse bruggen, middeleeuwse verdedigingswerken en een scheepswrak uit de zeventiende eeuw. Een van de genomineerden is de heuvel onder de Burcht in Leiden. Deze bevat duizend jaar oude overblijfselen van voorgangers van het huidige bouwwerk, dat overigens al een rijksmonument is. Na het doorlopen van de nodige procedures worden de 28 vindplaatsen in de komende tijd afzonderlijk als rijksmonument aangewezen.

WEER TREINEN IN WAGENMAKERIJ

Sinds 30 januari is het Spoorwegmuseum uit Utrecht de eerste en voornaamste huurder van de gerestaureerde wagenmakerij in Blerick, Limburg. Vanaf 1890 repareerden de spoorwegen hier hun wagons, tot zij de werkplaats in 1969 sloten. Met 7.375 vierkante meter is dit een van de grootste rijksmonumenten van Nederland. Het museum gebruikt de loodsen als depot voor historische treinen die op dat moment niet in Utrecht tentoongesteld worden. In de wagenmakerij is ruimte voor meer bedrijven om zich te vestigen.



FOTO BOEI, JAN VAN DALEN

De gerestaureerde wagenmakerij in Blerick

ERFGOEDWET IN DE MAAK

Minister Bussemaker heeft op 24 maart aan de Raad voor Cultuur, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het Interprovinciaal Overleg advies gevraagd op een voorstel voor een *Erfgoedwet*. Deze treedt op 1 januari 2016 in werking. In de nieuwe wet zullen zes oude wetten en regelingen opgaan, waaronder de *Monumentenwet* en de *Wet tot behoud van cultuurbezit*. De *Erfgoedwet* beschermt cultuurgoederen juridisch beter dan nu het geval is. Ook introduceert de wet een nieuw systeem om kwaliteit in de archeologie te waarborgen en regelt hij het aansturen van de voormalige rijksmusea. Bovendien vereenvoudigt de wet de procedure om rijksmonumenten aan te wijzen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schrijft mee aan de *Erfgoedwet*.

RIVIERDORP HEEREWAARDEN BESCHERMD GEZICHT

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu hebben op 5 maart Heerewaarden aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Heerewaarden ligt in Gelderland op een smal eiland tussen de Maas en de Waal. De langgestrekte vorm van het dorp volgt de loop van de rivieren. Als rivierdorp is Heerewaarden bijzonder, omdat er geen dijk is, maar slechts een verhoogde oever. Via overlaten liep het water regelmatig over het eiland van de ene naar de andere rivier. Aan de bebouwing is nog te zien dat Heerewaarden eerst een dorp van vissers en landbouwers was. De grotere huizen langs de hoofdstraat en de arbeiderswoningen zijn rond 1900 gebouwd.

CONTACTDAG HERBESTEMMING

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort vindt op vrijdag 16 mei een contactdag plaats voor initiatiefnemers van herbestemming van monumentale gebouwen. De dag staat in het teken van het delen van kennis. Welke manieren bestaan er om letterlijk en figuurlijk ruimte voor transformatie te vinden? Welke financieringsmogelijkheden zijn er? Hoe kan er privaot kapitaal aangetrokken worden? En hoe zet je samen met een collectief een herbestemming in gang? Aan deelname zijn geen kosten verbonden. Nadere informatie: carla@marbles-events.nl.

MONUMENTAAL WONEN IN HOEVELAKEN

In Hoevelaken vindt op zaterdag 21 juni de tweejaarlijkse *Erfgoedfair* plaats. De beurs biedt huiseigenaren en andere geïnteresseerden informatie en inspiratie op het gebied van monumentaal wonen. In de ambiance van Huize Hoevelaken kunnen de bezoekers zich bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed laten adviseren over onderhoud en restauratie. Daarbij kunnen zij één op één specialisten van de dienst bevragen. Het tijdschrift *Herenhuis* organiseert deze dag in samenwerking met de Rijksdienst en het Nationaal Restauratiefonds. Nadere informatie: www.erfgoedfair.nl.



Huiseigenaren in gesprek met een deskundige van de Rijksdienst



De aanduiding van de Romeinse Rijksgrans op het Domplein in Utrecht

ROMEINSE RIJKSGRENS STAP DICHTER BIJ WERELDERFGOED

Het Rijk, drie provincies en 26 gemeenten werken samen om de Limes als werelderfgoed voor te dragen. Hiertoe hebben minister Bussemaker en de portefeuillehouders van de provincies en gemeenten een gezamenlijk voornemen ondertekend. Dit vond op 27 januari plaats in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. De Limes markeert de grens van het uitgestrekte Romeinse Rijk. Deze grens doorkruist ons land van Katwijk naar Nijmegen. Het zuidelijke deel van Nederland behoorde tot het Romeinse Rijk. Archeologisch onderzoek in dit grensgebied heeft overblijfselen van Romeinse forten, nederzettingen en de grensweg blootgelegd. In Engeland, Duitsland en Schotland is de Limes reeds als werelderfgoed erkend. Wanneer het Nederlandse deel daaraan wordt toegevoegd zal het grootste archeologische monument van Europa ontstaan.

WWW.CULTUREELERFGOED.NL VERNIEUWD

Op 22 april is www.cultureelerfgoed.nl verbeterd. Een nieuwe structuur zorgt ervoor dat de informatie op deze site van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eenvoudiger te vinden is. Aan de oude indeling over de vier vakgebieden gebouwd, archeologisch, landschappelijk en roerend erfgoed zijn de noemers kennis, advies en beleid toegevoegd. Ook zijn er nu onderwerpen in dossiers gebundeld. Bovendien biedt een nieuwe vormgeving meer ruimte aan foto's. De handvatten voor de omgang met archeologische overblijfselen heeft de dienst in deze verbetering op de nieuwe site www.archeologieinederland.nl gezet. ☒



De vernieuwde site www.cultureelerfgoed.nl

Jachthuis Sint Hubertus

De restauratie van een

Jachthuis Sint Hubertus staat er weer prachtig bij, daar aan de rand van de Hoge Veluwe. Een intensieve restauratie heeft dit markante totaalkunstwerk van Hendrik Berlage zijn grandeur teruggegeven. In samenhang ontworpen, in samenhang gerestaureerd. DIRK SNOODIJK



Huis, omgeving en huisraad zijn als krachtige eenheid bewaard gebleven

totaalcreatie



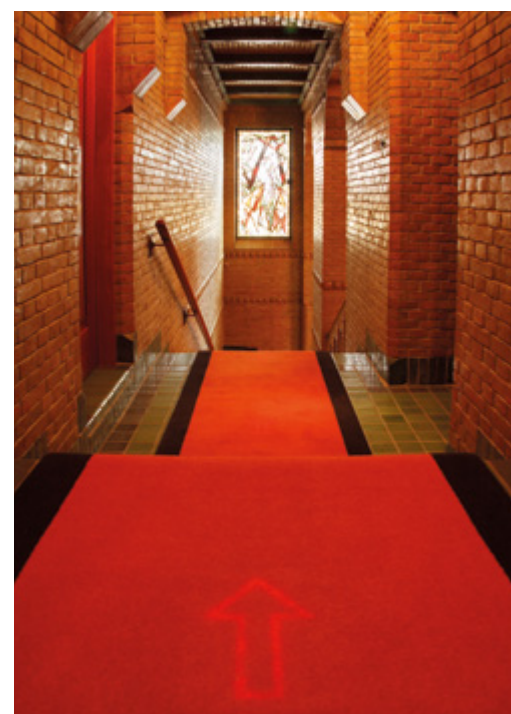
De elektra laat de vervlochten aanpak goed zien. Omwille van de veiligheid is de elektrische installatie geheel vervangen. Dat is op zo'n manier gedaan dat de smalle verbindingsdozen uit de tijd van Berlage op hun plaats konden blijven zitten en de vloertegels niet beschadigd raakten. Ook van de losse lampen is de verouderde bedrading vervangen, in historische stijl, zodat ze weer veilig aan kunnen. De laatste jaren stonden de lampen ongebruikt in het jachthuis. De vluchtwegen in het luxe onderkomen zijn nu ook met licht aangeduid. Dat heeft architect Maarten Fritz subtiel met led-lampjes in het tapijt laten doen.

Er zijn zo geen storende lichtbakken aan de muren nodig. Dit is in vliegtuigen al langer gebruikelijk, maar in gebouwen nog innovatief. Leds in tapijt verdienen zeker navolging. Er is de afgelopen anderhalf jaar hard gewerkt in Jachthuis Sint Hubertus. Hierbij zijn de vaste en de losse onderdelen in eenheid onder handen genomen, als componenten van één kunstwerk. De installaties verdienen modernisering, enkele technische gebreken moesten verholpen worden en het rijksmonument hoorde aan hedendaagse eisen voor brandveiligheid te voldoen. Daarom heeft de Rijksgebouwendienst het grondig laten opknappen. De historische inventaris heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waar nodig hersteld. De restauratie is grotendeels door het Rijk betaald en de provincie Gelderland financiert het in orde brengen van tuin en park. Het jachthuis zal na de zomer weer officieel geopend worden. Nederland gebruikt het pronkstuk op de Hoge Veluwe als verblijf voor hooggeplaatste gasten van de regering, zoals buitenlandse staatshoofden, ministers en ambassadeurs.

Dit jachthuis is het driedimensionale logo van de jacht

De legende

Het mooie is dat het jachthuis daar ook voor gebouwd is, voor het weelderig ontvangen van gasten. Honderd jaar geleden kocht de rijke koopman Anton Krölller aaneengrenzende stukken Veluwe, waar hij als een edelman met zijn gefortuneerde zakenrelaties wilde gaan jagen. Hij zette edelherten, reeën, zwijnen en bergschapen uit, en had een representatief landhuis nodig, met veel logeerkamers. In 1913 nam Krölller de vooraanstaande en vooruitstre-



De vluchtwegen zijn nu subtiel met led-lampjes in het tapijt aangeduid

vende Hendrik Berlage in dienst als vaste architect en gaf hem opdracht zijn jachthuis te ontwerpen. Berlage baseerde zijn ontwerp op de legende van Sint Hubertus. Op Goede Vrijdag van het jaar 683 ging de Franse edelman Hubertus op jacht. Jagen op de gedenkdag van de kruisiging van Jezus beschouwde de kerk echter als oneerbiedig. Op het moment dat Hubertus zijn boog spande om een hert neer te schieten verscheen er dan ook ter waarschuwing een lichtend kruis tussen diens gewei. De jager kwam tot inkeer, werd bisschop en zes eeuwen later patroonheilige van de jacht.

Berlage gaf het jachthuis min of meer de vorm van een hertenhoofd. Twee zijvleugels vormen zijn gewei en daartussen staat een groot kruis, dat verwerkt is in de gevels van een buitenproportioneel forse toren. Een huis als een beeldhouwwerk dus, een reusachtig symbool. Dit jachthuis is het driedimensionale logo van de jacht.

Een samenhangend geheel

In 1920 was Jachthuis Sint Hubertus klaar. Een jaar daarvoor had Berlage ontslag genomen, omdat hij in toenemende mate botste met zijn andere opdrachtgever, Kröllers vrouw Helene. Dat is spijtig, want de man was op de top van zijn kunnen en heeft het huis ruim voorzien van zijn geliefde geglazuurde bakstenen en stevige, hoekige vormen. De natuur keert binnen terug in de grasgroene tegelvloeren en de hemelsblauwe cassetteplafonds. De rookkamer en de biljartzaal, de eetkamer en de gastenkamers, de vertrekken voor de dienstbodes en voor de huismeester, alle gaan »



In het snijwerk en de bekleding van de meubels duikt het kruis van Hubertus op



De rijke koopman Anton Kröller liet Hendrik Berlage een representatief jachthuis ontwerpen

» zij schuil onder een woud van speels geordende, leien dakvlakken. Een van de eerste elektrische liften van Nederland draagt de gasten tot de 28 meter hoge theekamer in de toren, die een weids uitzicht over de Veluwe biedt. De jachthonden slapen in hun hokken in de garage. De gasten wandelen wat door de geometrische tuinen links en rechts en drinken een glas in de tuinkoepels. Het ruige moeras aan het terras is tot een vijver omgetoverd, waarin het gebouw zich aristocratisch spiegelt.

Berlage heeft een samenhangend geheel gecreëerd. Het meubilair, het linnengoed, het bestek, de tuin, het park met wegen, de prominente vijver met brug, het dienstgebouw, alles heeft hij op elkaar afgestemd. De veelzijdige Berlage ontwierp het allemaal, tot in detail. Zo creëerde hij een gesamtkunstwerk. Het kruis van Hubertus keert terug in zijn lampen en in het snijwerk en de bekleding van zijn meubels. Op enkele plaatsen heeft de architect de exacte positie van de meubels aangeduid in de sierpatronen op de tegelvloeren en de muren. Onder het kleed in de eetkamer liggen zelfs geen tegels. Hier hoort dat kleed dus te liggen, en niet ergens anders, zo heeft de kunstenaar bepaald.

In oorspronkelijke staat

Dat huis, omgeving en huisraad als zo'n krachtige eenheid bewaard zijn gebleven, is uniek voor Nederland. Dat komt doordat het eigendom al snel in andere handen over is gegaan. Die van een stichting. Vlak na de bouw van Sint Hubertus ging het bergafwaarts met het bedrijf van Anton Kröller. Na enkele jaren zat hij financieel aan de grond. De stichting nam in 1935 zijn jachthuis over, net als zijn Hoge Veluwe. De verzameling moderne kunst van zijn vrouw werd aan de staat overgedragen, die de werken in een museum iets verderop onderbracht, Kröller-Müller. Zij overleed in 1939 en hij in 1941, beiden in het jachthuis.

Volgens de erfpachtovereenkomst van Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe moet het huis in zijn oorspronkelijke staat in stand gehouden worden.

Dat heeft de Rijksgebouwendienst met de omvangrijke restauratie bewerkstelligd. Deze dienst heeft de operatie in goede banen geleid in samenspraak met de stichting, en met de gemeente Ede, architectenbureau Fritz en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op dit moment wordt de symmetrische tuin aangepakt. Twee jaar geleden is de slingerende vorm van de vijver al hersteld. De verdwenen paden rondom zijn opnieuw aangelegd. Daarvandaan kunnen wandelaars de gerehabiliteerde samenhang tussen huis en omgeving weer goed beleven, met de reflectie van het gebouw in het water.

Authentieke kleurstelling

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft op alle onderdelen van de restauratie geadviseerd en zelf zorg voor de meubels gedragen. Het gebruik van een tiental stoelen uit de logeervertrekken dreigde gevaarlijk te worden. Daarom heeft de dienst ze opnieuw verlijmd. De bekleding was al niet origineel meer. Die is vervangen met stof van een rol uit de opslag van het jachthuis.

Overigens restaureert de Rijksdienst sinds 2001 de driehonderd meubels van het jachthuis gaandeweg. Veel daarvan zijn als samenhangende ameublementen voor specifieke vertrekken gemaakt. Uitgangspunt is het terugbrengen van hun oorspronkelijke uiterlijk. Zo wordt ook op dit onderdeel de eenheid van Berlages totaalcreatie hersteld. Na diepgaand onderzoek krijgen de honderd beschilderde houten meubels weer hun authentieke kleurstelling. Dat geldt eveneens voor de beschilderde interieurs waar ze in staan en voor de tweehonderd houten meubels die transparant afgewerkt zijn. Vooral het donkerbruine coromandelhout verbleekt en verliest daarmee veel van zijn schoonheid. Voor het behoud hoeft een verschoten meubel niet gerestaureerd te worden. Het is een esthetische ingreep.

Folie, luiken en gordijnen

Licht doet hout en afwerkklagen verkleuren. En het maakt textiel bros. Daarom heeft de Rijksdienst

enkele stuks fragiel textiel uit de slaapkamer van Helene Kröller geconserveerd met bijna onzichtbaar steunweefsel. Deze zijn overigens niet door Berlage ontworpen. Het betreft onder andere een kleedje van kloskant met de afbeelding van een hert. Om het licht te reduceren is de folie op de ramen vervangen en zijn hun teakhouten rolluiken hersteld. De beheerder is geadviseerd de gordijnen zo veel mogelijk dicht te houden.

De vrijwilligers die rondleidingen in het jachthuis verzorgen, hebben bij de Rijksdienst een indruk opgedaan van de werkzaamheden aan de meubels. Daar kunnen zij hun verhaal mee verrijken. Enkele vrijwilligers droegen zelf een steentje bij door minuscule kraaltjes aan lampenkappen te bevestigen. Een fotograaf heeft alle ruimtes in de oorspronkelijke opstelling vastgelegd voordat alle losse voorwerpen uit het huis gehaald zijn. Zo konden die na afloop van de restauratie weer eenvoudig op hun door Berlage uitgedachte plek teruggeplaatst worden.

Lanoline in de luifel

Iets wat juist niet is verplaatst, is de indrukwekkende glazen luifel voor de entree. De sierlijke constructie waar het glas in is gevat, bestaat uit holle kokers van geklonken ijzeren profielen. Deze kokers waren aan de binnenkant geroest. Het is gebruikelijk dat dergelijke metalen onderdelen gedemonteerd worden, waarna de roest in een werkplaats wordt weggestraald, en ze voorzien van een beschermlaag weer in elkaar gezet worden.

Zo niet bij Sint Hubertus. Hier is om schade bij demontage te voorkomen, en ook uit kostenbesparende overwegingen, de luifel ter plaatse behandeld. Met een lange spuitlans is er lanoline in de kokers gespoten. Lanoline wordt ook wel wolvet genoemd. Dat is een vette afscheiding uit de talgklieren van schapen, die in hun wol terecht komt. Al eeuwen geleden werden metalen werktuigen, zoals harnassen, zwaarden en gereedschappen, met wolvet ingesmeerd. Het kruipt tot in de kleinste naadjes en zorgt

ervoor dat het metaal vettig blijft. Op deze manier geroest ijzer ter plekke beschermen tegen verder verval is een noviteit in de bouw. Regelmatige controle van de luifel zal uitwijzen hoe effectief het is.

Beeldbepalend dak

Boven de luifel is het bijzondere en beeldbepalende dak van het jachthuis te zien. Dat is opgebouwd uit vele kleine vlakken, met verschillende hellingshoeken en vormen. De leibedekking moest geheel worden vernieuwd. Om een optimale kwaliteit te waarborgen schreef architectenbureau Fritz in het bestek voor dat de vervanging diende te voldoen aan de *Uitvoeringsrichtlijn voor dakbedekkingsconstructies met leien van natuursteen*. Projectleider Marjella Prins van Fritz omschrijft het belang daarvan als volgt: 'Normen en richtlijnen vormen het startpunt voor overleg en een basis voor afspraken en prijs. In een discussie over de kwaliteit van de uitvoering kom je met een richtlijn snel tot de kern van de zaak.'

De kwaliteit staat of valt echter met de manier waarop eigenaar of architect de generieke kwaliteitseisen naar de monumentspecifieke situatie vertaalt. Daarom heeft Fritz eveneens voorgeschreven dat de karakteristieke details van Berlage behouden moeten blijven. Belangrijk zijn onder meer de zichtmaat van de leien, de leidekking in de kilgoten en de detaillering van het noklood. Zo kwam de lat hoog te liggen. Het was een heel gepuzzel om ten aanzien van het aantal lagen, de zichtmaat, de overlap en de leimaat tot een optimum te komen, dat technisch bij weer en wind voldoet en esthetisch gezien de bijzonderheden van Berlage respecteert.

Verweerde nieuwe tegels

Zeg Berlage, zeg bakstenen. En tegels. Het bakken van een tegel in een exacte kleur is geen sinecure, laat staan een tegel met een gemêleerde kleur. En helemaal als die dan voorzien moet worden van een glazuurlaag met craquelé dat de indruk hoort te wekken dat de tegel een kleine honderd jaar verweerd is. Voorheen zijn er kapotte tegels in het jachthuis vervangen door replica's die onvoldoende op de omringende tegels leken. Die zijn nu grotendeels vervangen door betere kopieën. De aannemer en de architect waren terecht zeer kritisch. Een proefteg

kon er goed uit zien, waarna een hele partij toch niet het gewenste resultaat gaf. Daarom hebben zij hier en daar een oude replica of een beschadigde originele tegel laten zitten en waar nodig geretoucheerd. Dat is vergelijkbaar met de aanpak van het metselwerk. De gevels zijn opgebouwd uit bakstenen die een grote verscheidenheid aan kleur vertonen, van rood tot brons, en van paars tot bijna gesinterd. Alle kleuren door elkaar. Net als de tegelvloeren zijn ook de buitenmuren in de afgelopen eeuw af en toe gerepareerd, met nieuwe stenen. Hier en daar is dat wat slordig uitgepakt. Soms was zo'n stuk dan te egaal van kleur. En sommige nieuwe bakstenen waren eigenlijk iets te groot of iets te klein. Dat verstoort het beeld zo dat deze verkeerde reparatiestenen nu vervangen zijn door betere. Die heeft steenfabriek Vogelensangh speciaal voor het jachthuis gebakken. De fabriek bij Deest aan de Waal in Gelderland bestaat sinds 1919 en gebruikt de laatste kolengestookte ringoven van Nederland.

Zeg Berlage, zeg bakstenen

Hoewel proefbakfels dicht bij het uiterlijk van de oude stenen kwamen, vielen de nieuwe bakstenen in de gevels nog te veel op. Die zijn de afgelopen eeuw namelijk enigszins vervuild. Dit patina is vervolgens opgefrist met reiniging onder lichte druk, maar het verschil tussen de oude en de nieuwe bakstenen bleef te groot. Helemaal verwijderen van de laag is niet wenselijk, omdat dat de stenen kan beschadigen. Om toch eenheid te realiseren zijn de nieuwe stenen met sterk verdunde reparatiemortel wat bijgekleurd. Het aanzien van het jachthuis is zo beduidend verbeterd.

'Eenheid van voordracht'

Met name bij het corrigeren van die oude reparaties kwamen er interessante keuzes ter tafel. Conserveren is beter dan repareren, repareren is beter dan restaureren en restaureren is beter dan vervangen, zo luidt het algemeen erkende devies. Zichtbare en minder

zichtbare wijzigingen tonen de historische gelaagdheid van een gebouw. Ook reparaties vertellen een verhaal. Daarom is het gangbaar dat bij ingrepen de complete bouwgeschiedenis van een pand als uitgangspunt wordt genomen, tenzij bepaalde voorgaande veranderingen als storend en niet-waardevol worden aangemerkt. Dan is het aan de eigenaar of die verstoringen worden verwijderd of niet.

In lijn met de visie van Helene Kröller-Müller was het uitgangspunt bij de restauratie van het jachthuis herstel van de 'eenheid van voordracht', zoals zij dat destijds noemde. Ook de oorspronkelijke opdrachtgever streefde honderd jaar geleden naar een perfect beeld. Een hoge kwaliteit van de bouwmaterialen en van de afwerking is daarbij van groot belang. In deze restauratie was de esthetische waarde dus leidend. Het monument als kunstwerk zonder verstoringen. De waarde van de reparaties als historische tijdlaag is bij dit gebouw ondergeschikt aan de architectuurhistorische waarde van het werk van Berlage, dat vraagt om een beleving van het jachthuis als een eenheid. De vraag hoe de reparaties het beste vervangen konden worden leverde tot op de steiger belangwekkende discussies op tussen Rijksgebouwendienst, stichting, gemeente, architect en Rijksdienst. Het najagen van 'eenheid van voordracht' volgt niet alleen de erfpachtovereenkomst van de stichting om het jachthuis in oorspronkelijke staat in stand te houden. Het is ook mooi in lijn met het herstel van de meubels en het herstel van de omgeving, waarbij al eerder voor dit principe gekozen is. De hoge kwaliteit van de afwerking is dus richtinggevend geweest bij het maken van keuzes in alle werkzaamheden. Zo is de uitstraling van huis, park en meubilair van Sint Hubertus teruggebracht op haar hoge niveau, zoals het een grandioos totaalwerk past. ❏

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: Kiki Zagt, adviseur architectuurhistorie, k.zagt@cultureelerfgoed.nl en Henry van der Wal, adviseur bouwkunde, h.van.der.wal@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Mieke van Bers, Michiel van Hunen, Ron Kievits en Yuri van der Linden.

Op de volgende pagina's: waar komt het zeegras in Jachthuis Sint Hubertus vandaan?



Op dit moment worden de geometrische tuinen links en rechts van het jachthuis hersteld



Vanaf de toren is goed te zien dat de zijvleugels een gewei vormen

Het isolatiemateriaal van Jachthuis Sint Hubertus

Zeegras op de Veluwe

Tijdens de bouw van zijn jachthuis op de Hoge Veluwe handelde zakenman Anton Kröller in zeegras uit Australië. Bij de recente restauratie van huis Sint Hubertus bleken de vloeren geïsoleerd te zijn met gedroogd zeegras.

Australisch misschien? OTTO BRINKKEMPER & BEN KOUIJ

Onlangs ontdekte econoom Ariëtte Dekker dat Anton Kröller zich anderhalf decennium intensief bezig heeft gehouden met het importeren van een bepaalde waterplant, Australisch zeegras. Dat schrijft zij in de biografie van deze puissant rijke zakenman, die in 2015 zal verschijnen. Australisch zeegras is bijzonder elastisch. Kröller investeerde miljoenen guldens om er in Duitsland vezels voor kleding van te laten produceren. Zo zond hij in 1911 twee baggermolens naar de Spencergolf in Zuid-Australië voor het oogsten van de plant. In de havenstad Port Pirie aan deze golf liet hij een moderne fabriek bouwen om de oogst te verwerken en vandaar naar Europa te verzenden. In 1924 bleek deze Anglo-Foreign Fibre Company niet rendabel te zijn. Noodgedwongen stopte Anton Kröller de productie.

Kröllers jachthuis Sint Hubertus op zijn jachtterrein de Hoge Veluwe is in de afgelopen anderhalf jaar gerestaureerd. Om het elektriciteitsnetwerk te moderniseren zijn toen de vloeren van het rijksmonument opengemaakt. Er bleek overal gedroogd zeegras onder te zitten, een gebruikelijk isolatiemateriaal in de eerste helft van de twintigste eeuw. Precies in de tijd dat Kröller Australisch

zeegras importeerde, heeft hij ook zijn jachthuis laten bouwen. Het lijkt daarom logisch te zijn dat het isolatiemateriaal onder de vloeren ook uit Australië komt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft zijn specialistische kennis ingezet om te onderzoeken of dat klopt.

Groot zeegras

In de ondiepe zeeën rond Australië groeien verschillende soorten zeegras. Anton Kröller liet daar *Posidonia australis* oogsten, dat naar de Griekse zeegod Poseidon vernoemd is. De plant heeft lintvormige bladeren die zestig centimeter lang en twee centimeter breed zijn, en zaden van twee centimeter groot. Het isolatiemateriaal uit Sint Hubertus

groot zeegras veelvuldig. Steevast werd het gras 'wier' genoemd. Tegenwoordig verstaan we onder wier een bepaalde groep planten zonder bladeren, stengels en wortels. Wiervissers droogden het zeegras in de vele wierschuren die zij langs de Waddenzee bouwden. Zij gebruikten de gedroogde zoutwaterplant om wierdijken van te maken, tussen houten palen. Wierdijken waren beter bestand tegen storm dan aarden dijken, omdat gedroogd zeegras onder druk samenpakt tot een harde massa en daardoor minder te lijden heeft onder afslag. Rond 1730 tastten paalwormen de dijkpalen massaal aan. De dijkbouwers schakelden toen over op stenen dijkbeschoeiingen. De wierschuren zochten naarstig naar alternatieve

.....
Anton Kröller liet 'Posidonia australis' oogsten, dat naar Poseidon vernoemd is

daarentegen heeft bladeren van maar een halve centimeter breed en zaden van slechts drie millimeter lang. Het materiaal is dus geen Australisch zeegras, maar lijkt als twee druppels water op groot zeegras, dat in de Nederlandse kustwateren groeit. Groot zeegras draagt de wetenschappelijke naam *Zostera marina*. Zijn bladeren kunnen wel een meter lang worden en zijn zaden zijn geribd. Al in de middeleeuwen oogstten Nederlanders



Deze kolonie harige mosdiertjes uit het isolatiemateriaal van Jachthuis Sint Hubertus is slechts enkele millimeters groot



Het gedroogde zeegras onder de vloer van Jachthuis Sint Hubertus is onderzocht



bestemmingen voor hun zeegras, en vonden die eerst in de vulling van matrassen en kussens, later in de isolatie van gebouwen.

Dan toch?

Tussen alle geribde zaden in het isolatiemateriaal uit Sint Hubertus bevinden zich ook gladde zaden. Dat zou kunnen betekenen dat er eveneens klein zeegras onder de vloeren gestopt is. Klein zeegras is een klein familielid van groot zeegras, en groeit ook langs de Nederlandse kust. Rond Australië komen naast *Posidonia australis* echter nog veel andere soorten zeegras voor, ook met gladde zaden. Zou het isolatiemateriaal in het jachthuis dan toch uit Australië komen? Om dat met zekerheid uit te

onze buurlanden. Daar zou het groot zeegras voor Sint Hubertus dus ook geoogst kunnen zijn.

Harig mosdiertje

Op veel van het isolatiemateriaal zijn ook resten van andere zeeorganismen aangetroffen, onder andere van mosdiertjes. Naturalis in Leiden legde wat van deze korstachtige begroeiing van de bladeren voor aan de Belgische specialist Hans De Blauwe. Hij determineert het waterbeestje als harig mosdiertje, *Electra pilosa*. Deze soort is heel algemeen in Nederland en België, maar komt ook verder langs de hele Atlantische kust en langs die van de Middellandse Zee voor.

Rond 1932 is het groot zeegras om nog niet geheel duidelijke redenen nagenoeg volledig uit de Waddenzee verdwenen. De daaraan ten grondslag liggende 'wierziekte' werd aan een slijmzwamachtig organisme toegeschreven, maar ook de aanleg van de Afsluitdijk in datzelfde jaar kan zijn tol hebben geëist. In het zoete IJsselmeer verdween groot zeegras geheel.

Kröllers jachthuis is tussen 1916 en 1920 gebouwd door de Nederlandsche Aannemingsmaatschappij uit Den Haag, naar ontwerp van architect Hendrik Berlage. Aannemelijk is dat de aannemer het benodigde zeegras in balen van vijftig kilo uit de gangbare bouwmaterialenhandel heeft betrokken. Dat de herkomst ervan in Nederland of in de omgeving van ons land gezocht moet worden en niet in Australië, zo veel heeft het onderzoek wel duidelijk gemaakt. ❏

Otto Brinkkemper is senior onderzoeker paleo-ecologie en Ben Kooij is specialist bouwhistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, o.brinkkemper@cultureelerfgoed.nl & b.kooij@cultureelerfgoed.nl.

Heeft Anton Kröller zijn Veluwe vloeren laten isoleren met zijn eigen Australische zeegras?

kunnen sluiten heeft emeritus hoogleraar Cornelis den Hartog, auteur van het standaardwerk *The sea-grasses of the world* uit 1970, enkele bladfragmenten en zaden uit Sint Hubertus onderzocht. Hij bevestigt dat deze afkomstig zijn van voornamelijk groot en ook wat klein zeegras.

In het isolatiemateriaal zitten honderden dode slakjes, duidelijk allemaal van dezelfde soort. Het vermoeden dat het hier wel eens om het wadslakje kan gaan, is bevestigd door Wim Kuijper uit Leiden, specialist op het gebied van slakken in archeologische grondmonsters. Ook bevat het materiaal zaden van andere planten dan zeegras. Daaronder bevinden zich meerdere kwelderplanten: schorrenzoutgras, schorrenkruid, rood zwenkgras en zilte zegge. Er zijn bovendien zaden van verder landinwaarts aangespoeld tussen het zeegras: lidsteng, watertorkruid, wateraardbei, geknikte vossenstaart en dopheiblaadjes. Al deze soorten komen in het Nederlandse kustmilieu voor, maar eveneens langs de kusten van



Jachthuis Sint Hubertus is gerestaureerd

Op hunebedden, grafheuvels en terpen na zijn archeologische vindplaatsen in ons land niet zichtbaar. Ze bevinden zich onder de grond. Voor het behoud ervan is dit gunstig, want de bodem biedt de beste bescherming. Nederland heeft dan ook wettelijk vastgelegd ondergrondse resten zo veel mogelijk op hun plaats te bewaren. Aan de andere kant is het zo dat we in internationaal verband hebben afgesproken deze sporen van de menselijke geschiedenis openbaar toegankelijk te maken. Het is goed om archeologisch erfgoed met een blik onder de grond te laten zien. Dit levert echter wel een spanningsveld op. Hoe kan een vindplaats 'beleefbaar' zijn en tegelijkertijd duurzaam behouden blijven, zonder die beschermende bodem?

Deze spanning tussen behoud en beleving manifesteert zich in optima forma onder het Domplein in Utrecht. Het Domplein is zowel boven als onder de grond een rijksmonument. Hier is Utrecht ontstaan toen de Romeinen in de eerste eeuw van onze jaartelling fort Traiectum bouwden. De resten daarvan bevinden zich meer dan vier meter onder het huidige straatniveau. In de zevende eeuw liet de missionaris Willibrord binnen de muren van het verlaten fort een kerk optrekken. Vervolgens ontwikkelde de plek zich tot een religieus centrum met meerdere kerken en een keizerlijk paleis. De gotische Domkerk en Domtoren zijn de bovengrondse getuigen van deze indrukwekkende geschiedenis. Het tussenliggende schip van deze kerk stortte in de zeventiende eeuw in. Ter plaatse daarvan opent minister Jet Bussemaker op 2 juni een bezoekerscentrum, Dom Under. Hierin zullen de ondergrondse sporen zichtbaar zijn.

*Hier opent minister
Jet Bussemaker op 2 juni
een bezoekerscentrum,
Dom Under*

Romeinse muren

Het centrum is niet door de overheid op touw gezet, maar door een zogenaamd particulier initiatief, met de naam Initiatief Domplein. De organisatoren willen mensen kennis laten nemen van de veelbewogen geschiedenis van Utrecht. Al eerder hebben zij met licht en nevel de omtrekken van het Romeinse fort in de straat aangegeven. In de middeleeuwse kelders van het Utrechts Centrum voor de Kunsten hebben ze bovendien een tentoonstelling ingericht. Hier kunnen bezoekers een muur van het fort aanraken. Deze locatie wordt momenteel samengevoegd met Dom Under. Daar staat men straks oog in oog met meer Romeinse muren, wegen en grondsporen, samen met de resten van de middeleeuwse kerken, graftombes en enorme funderingen van het afgebroken schip van de dom. De lange geschiedenis van

Van een Romeins fort,
via Willibrord tot nu.
Onder het Domplein in
Utrecht bevinden zich
sporen van tweeduizend
jaar menselijke geschie-
denis. Bezoekers kunnen
die vanaf volgende maand
zien vanuit een nieuw
ondergronds centrum.
Hier komt heel wat bij
kijken. MARJOLEIN VERSCHUUR &

BERTIL VAN OS

Kijken onder het Domplein

Het
onzichtbare
zichtbaar
maken

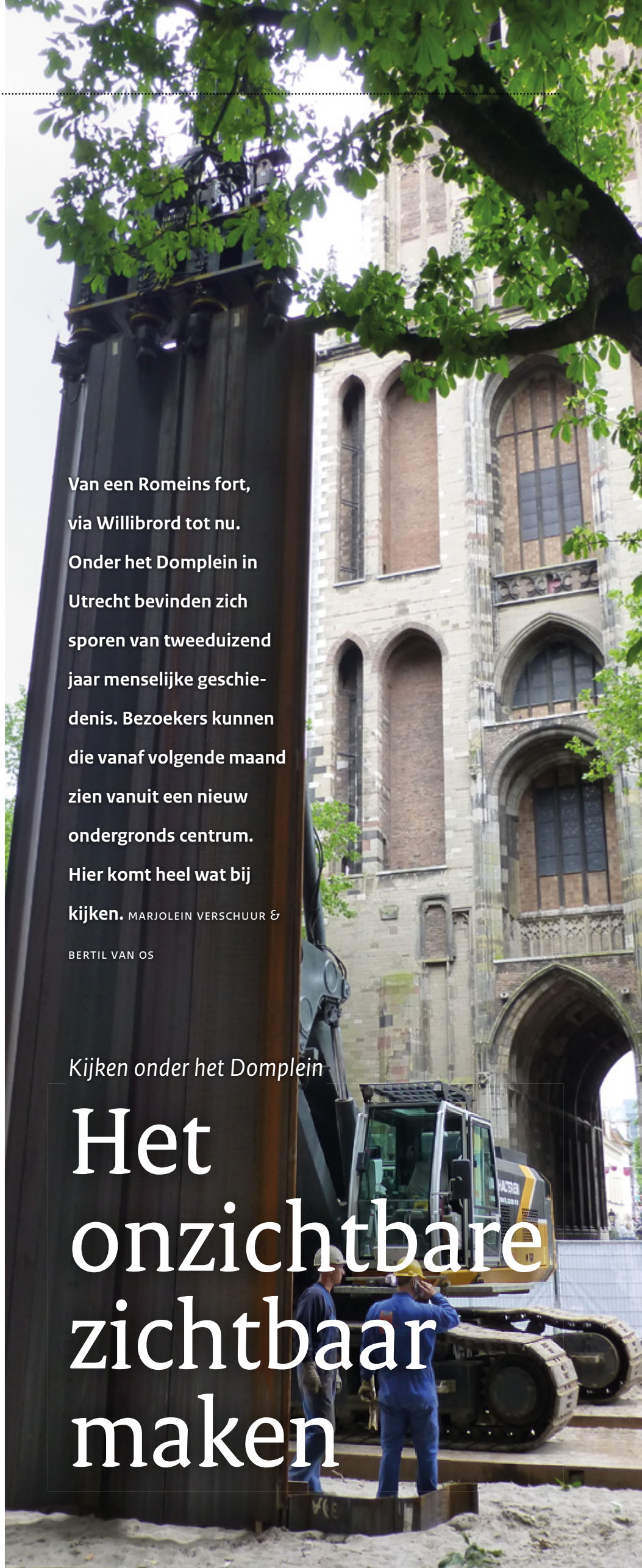




FOTO GEMEENTE UTRECHT, HERRE WYNIA

In Dom Under zullen ondergrondse pijlers van het ingestorte deel van de dom te zien zijn



De grondprofielen met muurwerk blijven door het vochtige binnenklimaat behouden

de plek wordt goed geïllustreerd met metershoge bodemprofielen, die gestapelde overblijfselen uit alle perioden bevatten.

Vanaf de eerste voorzichtige verkenningen is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij de bouw van het centrum betrokken. De hier opgedane kennis kan de dienst inzetten bij andere initiatieven om vindplaatsen 'beleefbaar' te maken. Het uitgangspunt is dat de archeologische resten zo veel mogelijk intact en op de plaats behouden blijven. Het geluk van het Domplein is dat er al meerdere malen opgravingen zijn verricht. In de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw heeft de beroemde archeoloog Albert van Giffen hier tot vijf meter diep gegraven. Veel van de funderingen en het muurwerk die hij daarbij aantrof, heeft hij intact gelaten. Het centrum is binnen de contouren van Van Giffens opgravingsputten ingericht, zodat het de vindplaats minimaal verstoort.

Duurzaam tentoonstellen

Op plekken waar een archeologische vindplaats wordt tentoongesteld ontstaan vaak problemen door zoutuitbloei, uitdroging en aangroei van planten en schimmels. Hierdoor gaan de sporen snel achteruit. Onder het Domplein zijn met name de grondprofielen met lagen uit de Romeinse tijd, het romaanse muurwerk, los puin en de funderingen van de dom zeer kwetsbaar. Om te bepalen hoe deze reageren op de blootstelling aan lucht, licht en bezoekers heeft de gemeente Utrecht in 2011 een proefopgraving uitgevoerd. De profielen en andere resten die Van Giffen heeft beschreven bleken in een uitstekende conditie te verkeren. Dit is mede te danken aan de slecht doorlaatbare, organisch rijke vulling van de oude opgravingsputten en de nabijheid van het grondwater, vlak onder het diepste archeologische niveau. Het muurwerk is hierdoor vochtig gebleven en de omstandigheden zijn ongunstig voor schimmels en ander bodemleven. Door het lage zoutgehalte in het grondwater is de kans op zoutuitbloei met gevolgschade laag.

De Rijksdienst heeft op basis van de uitkomsten van de proefopgraving randvoorwaarden gesteld aan de bouw van het centrum. Een cruciale beslissing die genomen moest worden was of het een relatief

droog of vochtig binnenklimaat zou krijgen. Door het centrum volledig af te sluiten van het grondwater ontstaan een eenvoudig beheersbaar klimaat en weinig bouwkundig risico. Het romaanse en Romeinse muurwerk is echter gefundeerd op vochtige kleilagen. Door afsluiting van het grondwater zal deze klei krimpen en dit kan leiden tot het instorten van het muurwerk erboven. Gedeelde ervaringen van ondergrondse archeologische centra in Ljubljana en Keulen hebben er dan ook toe geleid voor de vochtige oplossing te kiezen. Dom Under blijft in verbinding staan met het grondwater, waardoor het muurwerk en de profielen in hun huidige toestand behouden kunnen blijven.

Damwanden

Het behoud stelde ook eisen aan de constructie van het centrum. Om de meest archeologievriendelijke positie voor de begrenzende, zeven meter diepe damwanden te bepalen is de grond eerst op 380 plaatsen met zogenoemde sonderingen onderzocht. Vervolgens zijn de wanden er met een trillingsarme techniek ingedrukt. De ontgraving bevat groten-deels grond die door Van Giffen is teruggestort na afloop van zijn onderzoek. Toch is hier nu nog veel interessants in gevonden. Destijds was er nog geen metaaldetector voorhanden. Er zijn daarom met name metaalvondsten gedaan, zoals die van unieke vroegmiddeleeuwse munten.

Dom Under is bij de opening nog niet volledig klaar. Binnen het bezoekerscentrum zal de komende jaren gefaseerd verder gegraven worden. Uit internationale voorbeelden is gebleken dat het voor het behoud van de archeologische resten belangrijk is zo min mogelijk aan de condities te veranderen. In Dom Under zal continu gecontroleerd worden hoe ze zich onder de gekozen omstandigheden houden en of er aanvullende maatregelen nodig zijn. Dit levert waardevolle informatie op om ook de nieuw vrij gegraven delen tentoon te stellen én te behouden. ☒

Marjolein Verschuur is adviseur archeologie en Bertil van Os is onderzoeker in-situbehoud van archeologische waarde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verschuur@cultureelerfgoed.nl & b.van.os@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.domunder.nl.

Om de archeologische sporen niet te verstoren zijn de damwanden voor het centrum met een trillingsarme techniek de grond in gedrukt



FOTO H+V+L LANDSCHAPSARCHITECTEN

Verbetering van de inrichting

WELKOM IN

Van over de hele wereld bezoeken drommen mensen de molens van Kinderdijk. Zeker sinds ze als werelderfgoed erkend zijn. Veel Nederlander kan het plaatje niet worden. De manier waarop al die toeristen welkom worden geheten verdient echter verbetering. GUIDO MAURO

Angenaam reizend met de waterbus vanuit Rotterdam nadert de familie Vermeulen de halte Kinderdijk. Dit is het hoogtepunt op de vaartocht richting Dordrecht en de Biesbosch. Als het gezin uitstapt, heeft het vanaf de Lekdijk een magnifiek uitzicht op het landschap van Kinderdijk. De negentien rijksmonumentale molens draaien in de wind. Dat doen ze al sinds 1740. De Middelkade vormt duidelijk de centrale as hier, met aan weerszijden de lage boezems van de Nederwaard en de Overwaard. Vandaag is het droog weer, met een typisch Hollandse, bewolkte lucht. De afgelopen dagen is er veel regen gevallen. De moderne gemalen Smit en Kok draaien dan ook hoorbaar. In het entreegebied zijn gelukkig weinig auto's te ontdekken en voor de bussen is een duidelijk parcours aangegeven. De familie Vermeulen kan kiezen of zij per voet, met de fiets of over het water de streek in trekt. Voordat het gezin zijn keuze maakt, bestelt het koffie met iets lekkers in het bezoekerscentrum. Dit architectonische hoogstandje aan de Middelkade vormt een logisch onderdeel van het landschap. Vanaf het terras kunnen de Vermeulens de omgeving nogmaals bewonderen. Zij zien de enorme vijzels van beide gemalen het overtollige water richting Lek malen. Aan de overkant pronkt het oude Wisboom-stoomgemaal uit 1868. Dit maalt allang niet meer en is

tegenwoordig in gebruik als informatiecentrum. Andere gezinnen picknicken op de Boomweide ernaast. Een purperreiger vliegt in de verte loom over.

De huurfiets

Het gezin Vermeulen besluit om per boot naar een van de drie bezoekersmolens te gaan. Na een plezierig bezoek met interessante uitleg pakken ze de huurfiets om het gebied verder in te trekken, op weg naar Alblasserdam. Onderweg ervaren zij de weidsheid van de polders in de Alblasserwaard en passeren ze de vele andere toeristen. Transferium Haven-Zuid in Alblasserdam is een belangrijke toeristische toegangspoort van deze omgeving en dus ook van Kinderdijk. De haven is een goede plek om bij te komen, op een terras. Vandaar fietsen de Vermeulens weer terug door het open landschap en bezoeken zij even het plaatsje Kinderdijk. Doordat de meeste toeristen vandaag de dag via het water aankomen, is er op de dijk beduidend minder verkeer dan voorheen. Op weg naar de waterbus schaft het gezin toch nog een souvenir aan. Moe maar voldaan stapt de familie Vermeulen weer op de boot. Als zij nog eenmaal achteromkijken, komt juist de zon achter de wolken vandaan en lichten de molens van Kinderdijk in volle glorie op. De zomer van 2025 kan niet meer stuk.

Een koude kermis

2025? Ja, dit uitstapje van het gezin Vermeulen is een toekomstvisioen. Weliswaar lokt het werelderfgoed-gebied Kinderdijk ook in onze tijd elk jaar van heinde en ver vele honderdduizenden toeristen. Maar wie in 2014 bij deze wereldattractie een bijpassende ontvangst verwacht, komt van een koude kermis thuis. Bij de hoofdingang aan de Lekdijk delen wandelaars, fietsers, auto's en bussen een klein en onoverzichtelijk terrein, waardoor gevaarlijke situaties ontstaan. De inrichting van het ontvangstgebied is niet afgestemd op de hoge aantallen toeristen en vormt een breuk met de landschappelijke kwaliteiten.



Kassagebouwte, parkeerplaatsen en bussen zullen uit dit deel van het ontvangstgebied verdwijnen, zodat bezoekers voortaan meteen de molens van Kinderdijk kunnen zien

KINDERDIJK

Zichtlijnen op de molens worden geblokkeerd door bebouwing en bomen. De samenhang met de gemalen en andere waterwerken is onduidelijk. De tentoonstelling in het Wisboom-stoomgemaal is niet gemakkelijk te vinden en goede voorzieningen ontbreken. Bovendien nodigt de entree bezoekers onvoldoende uit om het gebied verder in te trekken en te ontdekken wat het nog meer biedt behalve de molens. Daardoor lopen Stichting Werelderfgoed Kinderdijk en andere organisaties veel inkomsten mis, die aangewend hadden kunnen worden om de molens en het gebied te onderhouden.

Zichtlijnen op de molens worden geblokkeerd door bebouwing en bomen

Visie

Aan deze situatie wordt al gesleuteld. Zo is onlangs de mogelijkheid verbeterd om de streek via het water te bereiken. Nieuwe wegwijzers en informatiepanelen zijn een stap vooruit. En sinds kort loopt een groot deel van de kaartverkoop via internet, inclusief groepsarrangementen. Andere initiatieven komen onvoldoende van de grond. Om Kinderdijk verder vooruit te helpen heeft het Rijk daarom geld beschikbaar gesteld om een visie op de inrichting van het gebied op te stellen. De organisaties die over die inrichting gaan, zijn eind vorig jaar gezamenlijk tot deze visie gekomen. Het gaat om de Stichting Werelderfgoed Kinderdijk, de gemeenten Molenwaard, waar Kinderdijk in ligt, en Alblasserdam, het waterschap Rivierenland, de provincie Zuid-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zij werkten aan de visie samen met de landschapsarchitecten

van bureau H+N+S en adviesbureau Beek & Kooiman Cultuurhistorie.

In 2011 heeft het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in de nota *Kiezen voor karakter: Visie erfgoed en ruimte* enkele prioriteiten van het Rijk vastgelegd op het gebied van de ruimtelijke ordening. Een daarvan is het verbeteren van de toeristische ontsluiting van het Nederlandse werelderfgoed. In lijn daarmee richt ook Zuid-Holland de focus op het bredere gebied rond cultureel erfgoed. Onder de naam Erfgoedlijnen heeft de provincie voor zeven grote historische ensembles, zoals de grens van het Romeinse Rijk, een land-goederenzone en Kinderdijk, zeven netwerken tot stand gebracht. In elk daarvan werken overheden, eigenaren, vrijwilligers, fondsen en bedrijven samen om de recreatieve aspecten van hun erfgoed te versterken. Ieder netwerk heeft een visie op de ontwikkeling van zijn ensemble ontwikkeld.

Het werelderfgoed waardig

Met de gedeelde visie op de ontwikkeling van het Kinderdijk-gebied zetten de organisaties een belangrijke stap om de streek een uitstraling te geven die het werelderfgoed waardig is. De visie gaat uit van het hele watersysteem en niet slechts van het achttiende-eeuwse molenlandschap. Het behoud en het versterken van de landschappelijke kwaliteiten staan voorop. Ook het sterker maken van de beleving van de complete 'watermachine' vormt een onderdeel van de gebiedsvisie. Een derde pijler is het realiseren van een solide economische basis voor de instandhouding van Kinderdijk.

De neuzen staan nu dus dezelfde kant op. Momenteel werken de organisaties plannen uit om de inrichting van Kinderdijk naar hun visie te verbeteren. Zo zal onze familie Vermeulen over tien jaar het vernuft van het Nederlandse waterbeheer door de eeuwen heen op een genoeglijke manier ervaren. ☒

Guido Mauro is adviseur archeologie en cultuurlandschap voor Zuid-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.mauro@cultureelerfgoed.nl.



Willem Hansma in de gerestaureerde Laurentiuskerk in Rauwerd. Het orgel is weer wit en wordt omgeven door een geschilderde draperie. Links en rechts weer preekstoel en herenbank. De zerken weer in de vloer

Willem Hansma en de Laurentiuskerk in Rauwerd

Ideaalbeeld wordt betrouwbare visie

In je vrije tijd een grote restauratie coördineren. Welke mensen doen dat? Willem Hansma bijvoorbeeld, leraar Nederlands. Hij zorgde ervoor dat de Laurentiuskerk in Rauwerd een publiekstrekker werd. En kwam daarbij onverwacht tot inzicht. NANETTE DE JONG

Op zijn terp in Rauwerd, midden in Friesland, verheft de Laurentiuskerk zich tussen de grafstenen. Na de herbouw in 1815 stond het oude meubilair op dezelfde protestantse manier opgesteld als in de middeleeuwse voorganger van de kerk. Met de preekstoel tegen een zijmuur en de banken daaromheen. Een eeuw later, in 1909, verschoven de dorpelingen volgens nieuwe liturgische ideeën de preekstoel naar het koor, waar voor de Reformatie het altaar stond. De banken draaiden mee.

Het is inmiddels weer een eeuw later. De Laurentiuskerk is in de afgelopen jaren gerestaureerd. Hierbij is de preekstoel wederom tegen de zuidmuur geplaatst, met de banken eromheen. Nu de financiën zijn afgewikkeld kan rentmeester Willem Hansma opgelucht ademhalen. Zeven jaar lang was hij een van de drijvende krachten achter de restauratie van het rijksmonument. Een dergelijke restauratie is afhankelijk van mensen zoals hij. Mensen die een lange adem hebben en zich met heel hun ziel en zaligheid inzetten voor het gebouw. In het dagelijks leven is Hansma leraar Nederlands en kunstgeschiedenis.

Wanneer bent u met de restauratie in aanraking gekomen?

'In 2004 ben ik overgestapt naar de kerk in Rauwerd. Ik was vooral niet gelukkig met de manier waarop mijn vorige kerkgenootschap met zijn historische gebouwen omging. Al snel discussieerde ik hier mee over de aanstaande restauratie. Wie in een kleine kerkelijke gemeente "Ik wil wel helpen om het benodigde geld bij elkaar te krijgen" zegt, die krijgt vanzelf een coördinerende rol. Toen ik ons huis uit 1905 opknapte, had ik een ideaalbeeld voor ogen. We zagen het verschil niet tussen een nieuw lijstje van de Gamma en een originele plafondlijst uit 1905. Bij de Laurentiuskerk heb ik ontdekt dat wat ik onder restauratie ver stond eigenlijk geïdealiseerde reconstructie is.'

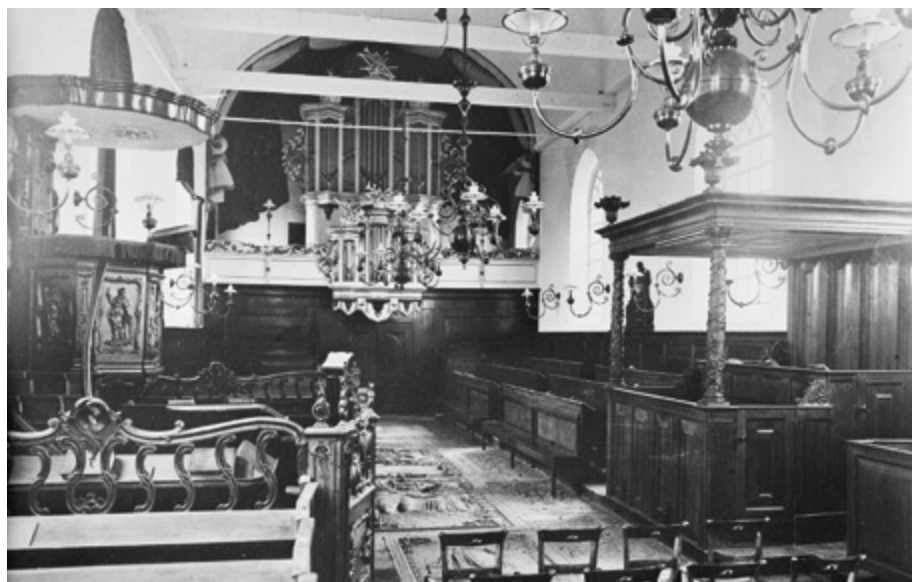
Hoe bent u tot dat inzicht gekomen?

'Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed me verschaft. In het begin hebben rentmeester Hendrik Landman en ik heftige discussies met de dienst gevoerd. Achteraf zie ik dat de Rijksdienst er steeds naar streefde om zo veel mogelijk historisch bouw materiaal te behouden en om sporen uit de hele bouwgeschiedenis van de kerk te respecteren. En ik zie dat wij vooral een ideaalbeeld wilden creëren. Restaureren betekende voor ons: terugbrengen naar een situatie die het mooiste resultaat oplevert. Achteraf wat naïef. Het is beter om kennis te vergaren en op basis van betrouwbare historische gegevens een visie op de restauratie te ontwikkelen.'

Waar gingen die discussies over?

'Neem het orgel, uit 1816. Wij wilden af van de lelijke imitatie-eikenhout-keur uit 1909 en de orgelkas weer de mahoniekeur geven die hij ook een tijd heeft gehad. We begrepen niet waarom de Rijksdienst daar geen voorstander van was. Het ontbrak ons aan besef van de tijdlagen in het interieur. Toen kwam er onder de verflaag op het gewelf boven het orgel een geschilderde draperie tevoorschijn. De Rijksdienst gaf aan dat het voor de hand lag om de rest van de kleuren daarbij aan te passen. Plotseling realiseerden we ons het belang van samenhang.

Drie foto's van het interieur uit 1909, die al een eeuw ingelijst in onze kerk hingen, maakten ons die samenhang duidelijk. De foto's zijn gemaakt voordat de kerk toen heringericht werd. Het orgel was destijds wit met gouden accenten. Dat vormde een harmonieus geheel met de afwerking van de banken, de vloer, het gewelf en de verlichting. We hebben die inrichting hersteld. Met dat beeld konden de Rijksdienst en wij ons verenigen. We zijn daar heel tevreden mee, want ook wij zien tegenwoordig het interieur als geheel. Wij kijken nu met meer historisch besef naar onze kerk.'



Begin 1909 is het orgel wit, en heeft een imitatie-draperie. Met links de preekstoel, rechts de herenbank, en zerken in de vloer

.....
*'Dit is zonder
 twijfel
 het leukste
 wat ik in
 mijn leven
 gedaan heb'*



In 2009 een eiken orgel zonder draperie, en eronder de herenbank, in tweeën. De preekstoel staat achter de fotograaf, met de zerken tegen de muur

FOTO WILLEM HANSSMA

Hoe kijkt u aan tegen de inbreng van de Rijksdienst?

'Ik snap nu pas wat de Rijksdienst bedoelde. En dat de discussies nodig waren, want daardoor is het resultaat beter geworden. Wel zou het handiger zijn geweest als we de algemene lijn van de Rijksdienst vanaf het begin duidelijker voor ogen hadden gehad. Het is belangrijk dat ook de andere begeleidende organisaties die principes kennen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed moet richting geven. Anderen die aan een grote restauratie beginnen, raad ik dan ook aan van tevoren in gesprek met de Rijksdienst te gaan. Zo kun je een visie bepalen en eerst met elkaar op één lijn komen. Vooral wanneer zich onverwachte situaties voordoen, zoals bij ons het terugvinden van de draperie, voorkomt dat veel onduidelijkheid. Lees ook de brochures van de dienst en stuur allereerst aan op onderzoek in plaats van op onmiddellijke actie.'

Wat viel er mee en wat viel tegen?

'Eigenlijk is het te veel voor een kerkelijke gemeente om het benodigde geld op te brengen. Er komen altijd kosten bij en die zijn van tevoren moeilijk in te schatten. Wat hadden we moeten doen als de Rijksdienst het niet-ingecalculeerde archeologische onderzoek niet had betaald? Aan de andere kant zijn de kosten meegevallen door de extra subsidie die de dienst beschikbaar stelde voor het herstel van de draperie-schildering. Die is nu een echte publiekstrekker.'

Hoe kijkt u terug op de restauratie?

'Dit is zonder twijfel het leukste wat ik in mijn leven gedaan heb. Vooral tevreden ben ik met wat zo'n opgeknapte kerk doet met het dorp. Van tevoren vroeg menigeen zich af of het wel zin had om de kerk te restaureren. Nu twijfelt niemand meer. Het dorp is overdonderd door het resultaat. We hadden laatst een gastpredikant, die uitriep: "Is dit een kerk in Friesland? Ongelofelijk!" Op een orgeldag merkte een deelnemer op nog nooit zo'n mooie kerk te hebben gezien. Het karakter van Rauwerd is erdoor versterkt, ook door de publiciteit. De Laurentiuskerk is opeens bekend. Mensen worden er nu over aangesproken, zelfs mijn moeder in Apeldoorn.'

Hebt u het gedaan vanuit uw geloofsovertuiging?

'Nee, het gaat me om het behoud van cultureel erfgoed en om dat in te zetten voor de gemeenschap. Je doet zoiets gewoon zoals andere mensen twintig jaar voorzitter van de voetbalclub zijn. Wel kan ik zeggen dat door de terugkeer naar de oorspronkelijke inrichting de gebruiksmogelijkheden van het gebouw op liturgisch gebied sterk vergroot zijn. En daar genieten we elke kerkdienst opnieuw van.' ❏

Nanette de Jong is adviseur bouwkunde voor Friesland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, n.de.jong@cultureelerfgoed.nl.

**Een uniek dorp met platte daken.
Vijftig jaar geleden was Nagele
hypermodern. Nu is het aan vernieu-
wing toe. Dankzij een baanbrekende
aanpak zullen de architectuur en de
ruimtelijke inrichting het visitekaart-
je van het dorp blijven.** ANITA BLOM &

PETER TIMMER

In 1942 viel de Noordoostpolder droog in het IJsselmeer. Alle dorpen in de polder zijn ontworpen in de traditionele stijl van de Delftse School, met erkers en hellende pannendaken. Behalve één: Nagele. Nagele is met strenge lijnen opgetrokken uit beton en baksteen onder platte daken. Dit dorp is het resultaat van een intensief ontwerpproces van de toonaangevende architectengroepen De 8 uit Amsterdam en Opbouw uit Rotterdam. Hun ontwerpprincipes weerspiegelen de denkbeelden van het modernisme tijdens de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe bouwmethoden moesten voor licht, lucht en ruimte zorgen. Zo werd Nagele het enige dorp in de Noordoostpolder dat verrees volgens de beginselen van het Nieuwe Bouwen. Het is tussen 1954 en 1964 gebouwd, voor de landarbeiders die op de boerderijen in de omgeving werkten.

*Centraal staat
samenwerking met
bewoners, ondernemers
en organisaties*

Het ging de architecten niet alleen om moderne architectuur. Bij het Nieuwe Bouwen hoorde ook een nieuwe ordening van de gebouwen. Groen maakte daar een belangrijk onderdeel van uit. Zo is de bebouwing van Nagele omzoomd door een windsingel van bos, die het dorp een veilige beslotenheid geeft in het uitgestrekte polderlandschap. Een tweede groen element is de grote, open ruimte in het hart van het dorp, waarin verspreid voorzieningen als kerken en scholen staan. In die tijd had elk geloof nog zijn eigen school en kerk. Daarom werden in Nagele voor slechts 360 woningen maar liefst drie kerken en drie scholen gebouwd. Ook de woningen, met typerende platte daken, werden in het groen gezet, rond hoven. De winkels zijn geclusterd bij de entree van het dorp.

Van nationaal belang

Dat Nagele uniek is, is niet onopgemerkt gebleven. Het hypermoderne dorp was in de jaren zestig zo bijzonder dat architecten en stedenbouwkundigen van over de hele wereld kwamen kijken. In 2011 heeft het Rijk Nagele aangewezen als wederopbouwgebied van nationaal belang. Twee jaar daarvoor nam de rijksbouwmeester het initiatief tot het zogenoemde Onderzoekslab Nagele, een serie bijeenkomsten waarop architecten onderzochten hoe het dorp nieuw leven ingeblazen zou kunnen worden. Want dat is nodig. Net als veel andere dorpen in Nederland heeft ook Nagele te maken met achterstallig onderhoud, hier en daar leegstand, vergrijzing en andere maatschappelijke veranderingen. Na het onderzoek volgde het Ontwerplab Nagele, onder leiding van architect Pi de Bruijn. In deze volgende reeks samenkomsten smedden architecten plannen hoe die vernieuwing het beste vorm kon krijgen. Het culturele erfgoed van Nagele speelde hier een belangrijke rol in. Helaas ontbrak het vervolgens drie jaar lang aan financiële middelen en een strategie om deze plannen uit te voeren.

Het dorp als geheel

De huidige aandacht voor erfgoed uit de wederopbouwjaren bood echter nieuwe kansen. De gemeente Noordoostpolder en de Rijksdienst voor



De gemeente heeft vorig jaar gratis verf beschikbaar gesteld

het Cultureel Erfgoed investeren allebei anderhalf miljoen euro in de vernieuwing van Nagele en de provincie Flevoland draagt een half miljoen bij. Gedrieën hebben zij een aanpak bedacht waarbij een enkel gebouw opgeknapt wordt, maar de activiteiten zich vooral op het dorp als geheel richten. Centraal daarin staat samenwerking met bewoners, ondernemers en organisaties die iets voor Nagele



DE VORMGEVERS VAN NAGELE

- Stedenbouwkundig ontwerp: De 8 en Opbouw, met onder anderen G. Rietveld, A. van Eyck, C. van Eesteren, M. Kamerling, W. Boer, M. Ruys, A. van Eyck, H. van Ginkel, M. Stam en B. Merkelbach.
- Scholen: A. van Eyck en H. van Ginkel.
- Kerken: Van den Broek en Bakema, W. van der Kuilen en Taen en Nix (nu Museum Nagele).
- Noorderwinkels: E. Groosman.
- Schokkererf: J. Dunnebieer.
- Zuiderwinkels: Van den Broek en Bakema.
- Woningen: onder anderen G. en J. Rietveld, M. Stam, W. Bodegraven, E. Groosman en L. Stam-Beese.
- Groeninrichting: M. Ruys en W. Boer.
- Begraafplaats: M. Ruys.

kunnen betekenen. Dit is een grensverleggende manier van werken. Zorg dat een heel gebied zijn karakter behoudt door veranderingen in samenhang en via samenwerking aan te pakken. Eind vorig jaar zijn de activiteiten van start gegaan onder de noemer Uitvoeringslab Nagele. Deze naam komt tegemoet aan de wens van veel bewoners dat er nu echt iets gaat gebeuren. Zij zelf spelen een

belangrijke rol. Vooruitlopend op de start organiseerde de gemeente afgelopen zomer bijvoorbeeld al zogeheten verfdagen. Projectleider Norman van der Ende van de gemeente: 'Tijdens de verfdagen heeft de gemeente gratis verf en ander materiaal beschikbaar gesteld. Wij hebben samen met de bewoners gewerkt aan het onderhoud van hun huizen. Dat was niet alleen goed voor de huizen, maar ook voor de mensen. Het gaf ze een goed gevoel. Bovendien is de eenheid van de architectuur weer terug in het straatbeeld gekomen, omdat iedereen dezelfde kleur gebruikte. Die eenheid was in de loop van de jaren verdwenen.'

De komende tijd

Wat gaat er de komende tijd gebeuren? Rijk, provincie en gemeente investeren eerst in de 'stenen' en het groen, zodat Nagele aantrekkelijk blijft voor zijn bewoners, ondernemers en bezoekers. De volgende stap zal zich richten op het aantrekken van meer bezoekers en ondernemers om het dorp economisch perspectief te bieden. De vernieuwing zal nadrukkelijk gepaard gaan met restauratie. Zo worden de Zuiderwinkels gerestaureerd, maar de vervallen Noorderwinkels en het in onbruik geraakte gemeenschapsgebouw Schokkererf worden gesloopt. Op deze plaats komen nieuwe woningen en een supermarkt. Deze zullen in vormgeving zo

veel mogelijk aansluiten bij het karakter van het dorp, maar ook bij de wensen van deze tijd. Het behoud concentreert zich op de waardevolste elementen, waaronder de beplanting. De komende jaren wordt de structuur van het groen hersteld en herzien, naar een ontwerp van Buro Mien Ruys. De woningen zullen verbeterd worden. Dat geldt ook voor de Karwijhof, een van de gaafste woonhoven van Nagele. Het plan was eigenlijk om deze hof te slopen. Om het behoud zeker te stellen zal woningcorporatie Mercatus de Karwijhof overdragen aan Vereniging Hendrick de Keyser. Die knapt de huizen op en gaat hier ook een museumwoning realiseren. Een van de scholen wordt gerestaureerd en zal een andere functie krijgen. Dit alles steeds in overleg met de bewoners. De Rijksdienst wil de baanbrekende aanpak van Nagele tot voorbeeld laten zijn voor de omgang met andere gebieden met naorlogs erfgoed. Architecten en stedenbouwkundigen uit het hele land - en van daarbuiten - kunnen zich opnieuw laten inspireren door Nagele. ❏

Anita Blom is senior specialist naorlogs bouwen en Peter Timmer is senior adviseur erfgoed en ruimte, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.blom@cultureelerfgoed.nl & p.timmer@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: www.noordoostpolder.nl/uitvoeringslabnagele.

Nagele wordt vernieuwd

grensverleggend dorp



Het bijzondere dorp Nagele wordt momenteel vernieuwd



STRIP IN LOOD

Bij de opening van de Stripdagen Haarlem, die dit jaar op 31 mei en 1 juni plaatsvinden, zal boven de hoofdingang van de rijksmonumentale Bakenesserkerk een nieuw glas-in-loodraam onthuld worden. Het is ontworpen door tekenaar Joost Swarte. Met de uit de rivier het Spaarne verdwenen vissen steur, aal en meerval en stapels rode pelgrimsschoenen verwijst hij naar het verleden van de stad. En dat is toepasselijk, want in de vijftiende-eeuwse Bakenesserkerk heeft de gemeente Haarlem in 2011 haar Bureau Archeologie gehuisvest. In overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft ontwerper Martin Busker daarbij de vijf blanke glas-in-loodramen in het koor vervangen door glas in stripstijl. Deze vijf brandschilderingen verbeelden de transformatie van kerk naar werkruimte voor archeologen.

Illustrator Roel Smit ontwierp een raam met Bavo, de beschermheilige van Haarlem. Die graaft als moderne archeoloog de resten van een Spaanse soldaat uit de Tachtigjarige Oorlog op. De striptekenaars Hans Klaver en Gerrie Hondius zetten elk een priester en een archeoloog tegenover elkaar. Theo van den Boogaard liet twee juichende archeologen boven het skelet van een bisschop dansen. En tekenaar Eric J. Coolen versnipperde het stadswapen over een plattegrond van middeleeuws Haarlem. Swartes raam wordt het zesde en laatste in stripsfeer in de Bakenesserkerk. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: Iepie Roorda, senior adviseur archeologie, i.roorda@cultureelerfgoed.nl.

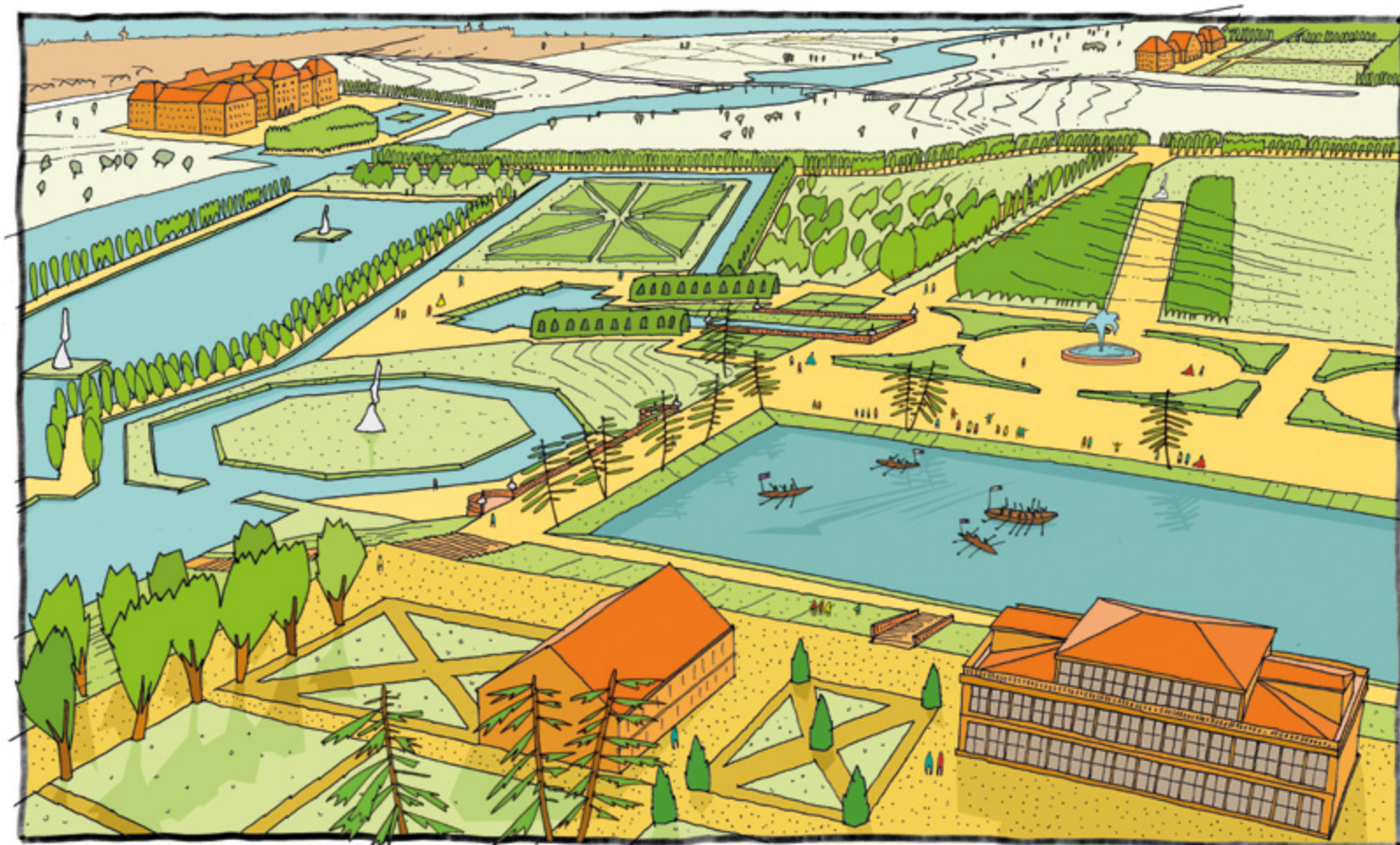


De tijdlagen van het Lefortovopark

Een Hollandse watertuin in Moskou

Tsaar Peter de Grote liet zijn Nederlandse lijfarts Nicolaas Bidloo een unieke watertuin ontwerpen. Daarom is dit Lefortovopark in Moskou ‘gedeeld’ cultureel erfgoed van Rusland en Nederland. Ondanks latere veranderingen valt de Bidloo-tijlslag er nog goed te herkennen, zo blijkt uit een recente cultuurhistorische atlas. MARIËL KOK & MARIEKE KUIPERS

Het langgerekte Lefortovopark is een bijzondere oase in Moskou. Het ligt op een helling evenwijdig aan de rivier de Jauza. De historische ‘ruggengraat’ valt direct op: een lange kastanjelaan met grote vijvers aan weerszijden en een schelpengrot. In de vijvers wordt gevisst en soms stiekem gezwommen. Hier en daar staan kiosken waar parkbezoekers eenvoudige consumpties kunnen kopen. Echt oude bomen zijn er nauwelijks meer te vinden. Na de verwoestende tornado van 1904 zijn er veel nieuwe aangeplant. De oevers van de Jauza zijn getransformeerd tot verkeersboulevards en het park is omringd door een negentiende-eeuwse wijk, Lefortovo. Tegenwoordig is de stad Moskou eigenaar van het park. Oorspronkelijk was dat anders. Toen was het park de zomerresidentie van tsaar Peter de Grote en lag het nog buiten de stad. Peter de Grote had in 1721 de veelzijdige medicus Nicolaas Bidloo opgedragen om een Hollandse watertuin te ontwerpen. Hij kende Bidloo goed, die in 1702 vanuit Amsterdam naar Rusland was gekomen om de tsaar enkele jaren als lijfarts te dienen. Bidloo



TEKENING: H+N+S LANDSCHAPSARCHITECTEN

Deze 21^{ste}-eeuwse interpretatie in de cultuurhistorische atlas laat het Lefortovopark zien zoals dat er mogelijk uit zag in de tijd van Nicolaas Bidloo en Peter de Grote



De kastanjelaan in het Lefortovopark vandaag de dag

werd vervolgens geneesheer-directeur van het eerste Russische hospitaal, net buiten de toenmalige stadsmuren aan de Jauza. Daarnaast bouwde Bidloo een eigen zomerhuis van hout en hij ontwierp zelf zijn grote privétuin. Bij latere stadsuitbreidingen is deze 'kleine hermitage' helaas verdwenen. Op de historische plek staat nog wel het militaire ziekenhuis, met daarin een speciaal aan Bidloo gewijde museumzaal.

Fraaie schetsen

Bidloo maakte van zijn privétuin prachtige tekeningen en beschreef hem in brieven aan zijn kinderen. Die zijn terechtgekomen in de universiteitsbibliotheek van Leiden. Door de fraaie schetsen is goed te begrijpen waarom Bidloo de opdracht kreeg om een grote buitenplaats voor de tsaar te ontwerpen. Deze kwam te liggen op de terreinen aan de Jauza die voorheen in bezit waren van Franz Lefort en Fjodor Golovin. Hun namen zijn verbonden aan het park en de grote vijver bij de schelpengrot.

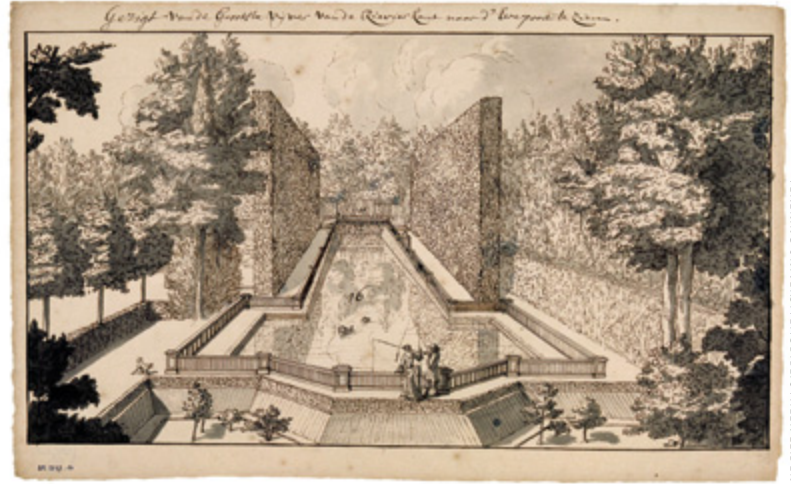
Bidloo en de tsaar waren beiden goed op de hoogte van de Hollandse tuin-kunst van hun tijd. De heuvelachtige locatie aan de Jauza bood een uitgelezen kans om een bijzondere watertuin in directe verbinding met de rivier te creëren, met vijvers, fonteinen, kanalen en watervallen. Deze structuur en het slimme gebruik van de natuurlijke hoogteverschillen zijn ook nu nog goed te herkennen. Bidloo's park was verrassend voor de wandelaar door een uitgekende afwisseling van open en gesloten 'groene kamers'. Bijzonder waren ook kunstmatige eilandjes, twee grotten, volièrres en vele tuinbeelden en bruggen. Tsaar Peter bemoeide zich persoonlijk met de inrichting. Hij overleed echter al kort na de oplevering, in 1725. Toch bleef de watertuin nog als zomerresidentie in gebruik, tot de dood van tsarina Catharina de Grote in 1796.

De atlas is een handreiking om het park nieuw leven in te blazen

Russische monumentenzorg

Ook in Rusland kan groen erfgoed wettelijk worden beschermd. Het Lefortovopark is, als het enige historische park in Moskou uit de tijd van Peter de Grote, zowel een 'federaal monument' als een 'museumreservaat'. Het is nu grotendeels in beheer bij het Integrale Museumreservaat voor Kunst, Geschiedenis, Architectuur en Natuur van Moskou. Deze organisatie heeft enkele delen van het park hersteld, maar een integrale waardering en een visie op toekomstig beheer zijn nog niet voorhanden.

Volgens de nog steeds geldende monumentenwet uit de Sovjet-tijd moeten federale monumenten zo veel mogelijk naar de historische toestand worden gereconstrueerd. Hierdoor hechten de Russische erfgoedzorgers grote waarde aan een gedegen documentatie op basis van archeologisch en geschiedkundig onderzoek.



Een van de tekeningen die Bidloo rond 1730 maakte van zijn privétuin aan de Jauza

TEKENING UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN

Dit is uitvoerig verricht in het park. Maar voor een historisch verantwoorde reconstructie ontbreken voldoende betrouwbare gegevens van onder meer parkbeelden en beplanting. Daarbij komt dat reconstructie praktisch onmogelijk is. De waterhuishouding in het park is ingrijpend gewijzigd door de kanalisering van de Jauza en de aanleg van een autotunnel onder het park. Op diverse plaatsen is de grond opgehoogd. Verder legt de verstedelijking zware druk op het Lefortovopark om het als stadspark te kunnen blijven gebruiken. Deze functie stelt heel andere eisen aan een park dan een historisch betrouwbare reconstructie. Vandaar dat de parkbeheerders belangstelling hebben voor de Nederlandse expertise in de omgang met historische buitenplaatsen en stadsparken.

Experiment

Dankzij het overheidsprogramma voor 'gedeeld' cultureel erfgoed kunnen Rusland en Nederland eenvoudig kennis delen van methoden voor tuinhistorische analyse en cultuurhistorische waardering. In Nederland wordt nu geëxperimenteerd met ontwerpend onderzoek naar de tijdslagen in groen erfgoed. In dit verband heeft H+N+S Landschapsarchitecten op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een cultuurhistorische atlas samengesteld van het Lefortovopark. De atlas gaat verder dan historische documentatie en biedt inzicht in ontstaan, ontwikkeling en ruimtelijke kwaliteiten van het park. De historische kaarten zijn op een uniforme schaal verwerkt om de opeenvolgende fasen van het park op een vergelijkbare manier te tonen en te duiden. Hierbij zijn vijf tijdslagen onderscheiden, waaronder die van Bidloo. De verschillende 'groenopstanden' en het spel van licht en schaduw zijn opzettelijk op een hedendaagse wijze gevisualiseerd. Dit om duidelijk te maken dat het om een 21^{ste}-eeuwse interpretatie gaat.

De atlas geeft niet alleen inzicht in de cultuurhistorische betekenis van het Lefortovopark, maar is ook een handreiking om het nieuw leven in te blazen. Diverse ideeën zijn al aangedragen tijdens een 'design workshop'. Hierin werkten dertig internationale studenten van vijf instellingen intensief samen in het Moskouse Architectuurinstituut. Zij lieten zich inspireren door de beelden uit de atlas en de nog steeds bespeurbare geest van Bidloo in het Lefortovopark. De cultuurhistorische atlas is goed ontvangen door de Russische erfgoedzorgers en de Moskouse minister van Cultureel Erfgoed, Alexander Kibovsky. In mei staat een tentoonstelling geprogrammeerd in het Moskouse Architectuurmuseum over de Nederlandse landschapsarchitectuur, de atlas en de Hollandse tuinen in Rusland, met een documentaire over de vredelievende Bidloo. Het experiment van een cultuurhistorische atlas als onderzoeks- en verbeeldingsmethode verdient een vervolg. Waarom niet in Nederland? ❏

Mariël Kok is senior adviseur architectuurhistorie en Marieke Kuipers is hoofd van de Gedeeld Cultureel Erfgoed-missies voor gebouwd erfgoed in Rusland, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.kok@cultureelerfgoed.nl & m.kuipers@cultureelerfgoed.nl. Prof. dr. M.C. Kuipers is tevens hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Technische Universiteit Delft. Met dank aan Hank van Tilborg, directeur van H+N+S Landschapsarchitecten.





FOTO VAKGROEP RESTAURATIE

Een restauratiemetselaar aan het werk

Restaureren met kwaliteit

Op woensdag 8 oktober houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het symposium *Restaureren met kwaliteit*. Een historisch bouwwerk restaureren vereist namelijk specialistische kennis en ambachtelijke vaardigheden. Restauratiewerk vergt bovenal een andere instelling dan nieuwbouwwerk. Het is een kunst om een passende balans te vinden tussen het technisch op orde brengen, het aanpassen in verband met functionele wensen en het behouden van de cultuur-historische waarde van het gebouw.

Iedere eigenaar van een oud gebouw, iedere aannemer en iedere monumentenzorger staat voor elke klus voor de uitdaging om optimaal gebruik te maken van wat de sector te bieden heeft. Gelukkig is dat heel wat. Maar hoe krijg je dat op het juiste moment op de juiste plaats? En tegen een eerlijke prijs? Het symposium *Restaureren met kwaliteit* gaat over deze vraag. Een dag lang gaat een reeks deskundigen in op de kwestie hoe de kwaliteit van de uitvoering hoog gehouden kan worden en hoe taken en verantwoordelijkheden in het restauratieproces verdeeld, maar ook gedeeld kunnen worden. Nadere informatie en aanmelden: www.cultureelerfgoed.nl. ☒

Voertuigen op de weegschaal

In Nederland bevinden zich 1000 historische vliegtuigen, 1800 historische trams en treinen, 6000 historische schepen en 960.000 historische wegvoertuigen. Vanaf dit Jaar van Mobiliteit en Mobiel Erfgoed zullen de eigenaren beter dan voorheen een cultuurhistorische waarde aan hun voertuigen kunnen toekennen. De methode daarvoor wordt op dit moment namelijk geperfectioneerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de stichting Mobiele Collectie Nederland. Het huidige waarderingssysteem voor historische voertuigen hebben de Rijksdienst en de stichting in 2006 gepubliceerd in het boek *Erfgoed dat beweegt!*

Een derde, geheel herziene druk van het boek wordt gepresenteerd op het eerste Nationaal Congres Mobiel Erfgoed van de stichting, dat op 30 juni plaatsvindt bij de Rijksdienst in Amersfoort. De methode zal dan tot een geheel samengevoegd zijn met twee andere procedés. Ten eerste de aanpak om waarde aan museaal erfgoed toe te kennen, die de dienst vorig jaar publiceerde in het boek *Op de museale weegschaal*. En ten tweede de manier van beschrijven van voertuigen volgens het Nationaal Register Mobiel Erfgoed. Zowel professionele als vrijwillige eigenaren kunnen zo nauwkeurig bepalen hoe bijzonder hun trein, boot, vliegtuig of auto is. ☒



FOTO STICHTING MOBIELE COLLECTIE NEDERLAND, MAX POPMA

Een vrachtwagen uit de jaren 1950 van het in 1979 opgeheven Britse automerk Commer



Archeologiestudent Wytze Stellingwerf met het in elkaar gepuzzelde aardewerk

Patriot of orangist?

Was de eigenaar van het zwaar beladen vrachtschip dat aan het einde van de achttiende eeuw op de Zuiderzee verging een patriot of een orangist? De opvallende hoeveelheid aardewerk uit het wrak dat in de zomer van 2013 bij Dronten is opgegraven kan daar wellicht uitsluitsel over geven. Momenteel worden de keramische voorwerpen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geïdentificeerd door een stagiair. Wytze Stellingwerf, student Historical Archaeology aan de Universiteit Leiden, heeft allerhande potscherven die verspreid over het hele schip zijn aangetroffen tot vrij complete schalen en kommen in elkaar gepuzzeld. De manier van bakken, de herkomst, de functie en de kwaliteit van de objecten kunnen de politieke identiteit van de scheepseigenaar verraden.

De opgraving in een akker bij Dronten in het in 1957 drooggemalen Oostelijk Flevoland was een vier weken durende praktijkles voor het maritiem-archeologische universitaire onderwijs. Sinds 2008 organiseren de Rijksuniversiteit Groningen, erfgoedcentrum Nieuw Land, de provincie Flevoland, de gemeente Lelystad en de Rijksdienst deze les elke zomer onder de naam International Fieldschool for Maritime Archaeology Flevoland. ☒

Vroegindewey terug in vorm

Zakkend lood

Lood is een ideaal metaal om zonder gereedschap een beeld van te buigen. Maar zijn zachtheid maakt het ook kwetsbaar. De kunstenaar Leo Vroegindewey heeft veel loden sculpturen gemaakt. Zijn verbogen 'Zonder titel, 1984' bracht hij onlangs terug in vorm. ESTHER MEIJER



'Zonder titel, 1984' van Leo Vroegindewey in ingezakte toestand

Dertig jaar geleden vormde Leo Vroegindewey met zijn handen een stuk lood tot het kunstwerk *Zonder titel, 1984*. Het is eigendom van het Rijk. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert het grillige beeld en heeft het voor onbepaalde tijd uitgeleend aan het Centraal Museum in Utrecht. Recent bleken de opstaande delen ervan ingezakt te zijn. Lood is tenslotte zacht en buigzaam. De zwaartekracht overwint. Vroegindewey vond deze plattere sculptuur echter niet acceptabel. Daarom heeft hij in overleg met de Rijksdienst en het museum het werk in vorm teruggebracht.

Dat verliep succesvol. Door zijn ervaring voelt Vroegindewey waar de weerstand in het materiaal zit. Het lood heeft als het ware een geheugen. Weerstand geeft aan dat hij de verkeerde kant op buigt. Tijdens het terugvormen vergeleek de kunstenaar het resultaat met foto's van het beeld uit 1984. Een belangrijk aandachtspunt was het lood niet te scheuren, omdat het in ingezakte toestand al haarscheurtjes vertoonde.

Na het vormherstel gaven metingen aan dat het kunstwerk weer snel in elkaar begon te zakken. Het hoogste deel, de 'kap', ondervond aan één kant te weinig tegendruk. Alle betrokkenen wogen verschillende opties af, waarna Leo Vroegindewey op die plaats een nieuwe plooi boog. Dit loste het constructieprobleem op en beëindigde de beweging van de kap. *Zonder titel, 1984* kan nu drie maanden op zaal staan zonder te vervormen.

Exact passende steunen

Om te voorkomen dat het beeld tijdens opslag in het depot van het Centraal Museum wederom in elkaar zakt, wordt het daar nu goed ondersteund. Er zijn zijn nieuwe steunen gefabriceerd, die precies op het lood aansluiten. Zo neemt de sculptuur niet de vorm van de steunen aan, maar behoudt zij haar originele



Het teruggebogen beeld heeft er een verstevigende plooi bij gekregen

vorm. Om mallen voor de exact passende steunen te construeren waren er eerst afdrukken van het loden oppervlak nodig. En die zijn lastig te maken, want het lood vervormt immers gemakkelijk en het beeld heeft grillige contouren.

Een techniek die nieuw is in de restauratiewereld bood de oplossing. Het bedrijf Geopoints heeft *Zonder titel, 1984* driedimensionaal gescand. De scanner raakte daarbij het beeld niet aan, en heeft het dus niet per ongeluk kunnen verbuigen. Aan de hand van de scan zijn de steunen driedimensionaal geprint in thermoplastische kunststof. Mocht er over enige tijd een nieuwe steun nodig zijn, dan kan deze zonder veel moeite geproduceerd worden, want de gegevens van de scan zijn digitaal gearchiveerd.

Aan dat laatste zit nog een voordeel. Omdat de afmetingen en de vorm van de sculptuur met de scan exact zijn vastgelegd kunnen eventuele toekomstige verzakkingen relatief eenvoudig gesignaleerd worden. Deze nieuwe techniek is een uitkomst voor het behoud van kunstwerken die gemakkelijk vervormen of een kwetsbaar oppervlak hebben. Met de driedimensionaal geprinte steunen kan *Zonder titel, 1984* het gevecht tegen de zwaartekracht een lange tijd volhouden. ☒

Esther Meijer is zelfstandig metaalrestaurator, info@artemet.nl. Nadere informatie via Ron Kievits, restauratiespecialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.kievits@cultureelerfgoed.nl.

Nieuw licht op Dorestad

VAN WERELDSTAD

In Wijk bij Duurstede informeert een paneel in de nieuwbouwwijk Veilingpark de bewoners over de geschiedenis van deze bijzondere locatie. Een recente opgraving heeft nieuw licht geworpen op de vroegmiddeleeuwse voorloper van Wijk, het roemruchte Dorestad.

JAN VAN DOESBURG & JOSÉ SCHREURS

Sinds de negentiende eeuw is bekend dat Dorestad bij het huidige Wijk bij Duurstede lag. De inwoners wisten dat er veel botten in de grond zaten. Zo veel zelfs dat zij er systematisch naar groeven. De botten werden vermalen voor bemesting en de lijmindustrie. Niet alleen botten dolven ze op, maar ook scherven, munten en sieraden uit de vroege middeleeuwen. Deze vondsten trokken archeologen aan. Vanaf 1842 hebben zij hier opgravingen gedaan, aanvankelijk kleinschalig. Met de uitbreiding van Wijk bij Duurstede in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw is er echter grootschalig opgegraven, om zo veel mogelijk over dit vermaarde middeleeuwse handelscentrum te weten te komen. In tegenstelling tot het huidige Wijk, aan de rand van de provincie Utrecht, was Dorestad een plaats van internationale allure. Omdat de nederzetting gunstig aan de splitsing van Rijn-Lek en Kromme Rijn lag, vormde deze tussen 650 en 875 een handelsknooppunt in het rijk van Karel de Grote. Hierover hebben de opgravingen een schat aan gegevens opgeleverd.

Handelswaar

Er wordt vanuit gegaan dat Dorestad uit drie kernen bestond. Vooral in de noordelijke kern is opgegraven. Zo is bekend dat hier een havenzone lag. Op de westoever van de Kromme Rijn stonden houten pakhuizen en de huizen van handelaren en ambachtslieden.



FOTO W. LEEEMAN



.....
*Blijkbaar
 werden
 overal
 ambachten
 bedreven*

Verder van de rivier vandaan bevonden zich grote boerderijen en een houten kerk, met kerkhof. In de haven meerden boten aan met handelswaar uit het Duitse Rijn-gebied, de Eifel, het Maasland, Scandinavië, het mediterrane gebied en van de Britse eilanden. De koopwaar, waaronder grondstoffen, gebruiksvoorwerpen en luxe goederen, werd ter plaatse opgeslagen of direct verhandeld. Lokale ambachtslieden gebruikten de aangevoerde grondstoffen om onder andere benen kammen, bronzen sleutels, ijzeren gereedschap en sieraden te maken. Deze producten waren vooral voor de lokale en regionale markt bestemd en deels voor export. Over de andere twee kernen is veel minder bekend. De zuidelijke is door de Rijn verzwolgen en de middelste is door de Kromme Rijn sterk geërodeerd. De Kromme Rijn was medeverantwoordelijk voor de teloorgang van Dorestad, omdat hij dichtslibde. De economische slagader van de handelsplaats raakte verstopt. Aanvallen van Vikingen en het uiteenvallen van het rijk van Karel de Grote vormden de genadeklap. Ook de naam Dorestad verdween. Rond 900 heette de nederzetting Wijk en na 1300 Wijk bij Duurstede.



FOTO BOUWFONDS

In de wijk Veilingpark in Wijk bij Duurstede toont een informatiepaneel resultaten van de opgraving, hier bij de feestelijke onthulling vorig jaar

TOT WOONWIJK



De archeologen zochten tijdens de opgraving de zeefmonsters uit

Opgraven in Veilingpark

Binnen de locatie van de noordelijke kern van Dorestad bevond zich de afgelopen honderd jaar een fruitveiling. Die heeft onlangs plaatsgemaakt voor de woonwijk Veilingpark. Tussen sloop en bouw kon in opdracht van Bouwfonds Ontwikkeling de ondergrond onderzocht worden. Om meer inzicht te krijgen in de samenhang tussen de havenzone en het agrarische deel van de noordelijke kern heeft het bedrijf ADC Archeoprojecten in 2007 en 2008 opgravingen gedaan. De kosten daarvan maakten een aanzienlijk deel uit van de exploitatiekosten van de woonwijk. Daarom heeft de gemeente een beroep gedaan op de toenmalige rijkssubsidie voor zogenoemde excessieve opgravingskosten. Vanwege deze bijdrage was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken bij het onderzoek, dat zojuist is afgerond. De archeologen vonden resten uit de periode tussen 650 en 1300. Onverwacht was de vondst van sporen van enkele verspreid liggende boerderijen en van een grafveldje uit de zevende eeuw. De constructie van de huizen en de manier van begraven komen overeen met die in Noord-Nederland. Misschien woonden hier dus Friezen. Rond 750 werd het gebied systematisch verkaveld. Op elk erf stond een bootvormige boerderij, met schuren, kuilen, waterputten en latrines. In de kuilen vonden de archeologen veel dierlijke botten, die wijzen op het houden van schapen, runderen en varkens. De negentiende-eeuwse beenderendelvers blijken lang niet alle botten te hebben meegenomen. Stukjes van hun kleipijpen in de kuilen wijzen erop dat ze hier wel gezocht hebben.

Veelzijdige boeren

Opvallend is het grote aantal waterputten op de erven. Maar liefst 99 zijn er gevonden, waarvan de meeste met afgedankte wijntonnen bekist waren. De grote hoeveelheid putten lijkt samen te hangen met ambachtelijke activiteiten. Gebleken is namelijk dat de scheiding tussen de verschillende zones van Dorestad niet zo strikt is als eerder werd verondersteld. Het ziet er naar uit dat behalve gespecialiseerde ambachtlieden ook boeren hier ambachten uitoefenden, zoals glazen kralen en barnstenen sieraden maken. Dat werpt een ander licht op het karakter van de

handelsplaats. Blijkbaar werden overal ambachten bedreven. Nieuw aan deze opgraving was dat de archeologen systematisch met metaaldetectoren zochten en veel bodemverkleuringen zeefden. Hierbij zijn honderden kleine voorwerpen aan het licht gekomen. De metaaldetectie heeft behalve tientallen vroegmiddeleeuwse munten en sieraden ook afval van smeden opgeleverd. Bij het zeefonderzoek kwamen onder andere grondstoffen, halffabricaten en afvalresten van glazen kralen en barnstenen sieraden tevoorschijn. Hierdoor weten we nu dat deze ter plaatse zijn gefabriceerd. De ambachtlieden betrokken de grondstoffen voor de kralen – glasbaren en blokjes ruw glas – uit het mediterrane gebied. Barnsteenbrokken kwamen uit Scandinavië. Fragmenten van smeltkroezen en roosters van gebakken klei wijzen op de productie van messing. Ook de grondstoffen hiervoor moeten van ver zijn aangevoerd. Misschien wel uit India. Het is de eerste keer dat er in Nederland vroegmiddeleeuwse messingproductie is aangetoond. De gevonden munten laten zien dat de ambachtelijke producten met klinkende munt betaald werden.

Nieuwe bestemmingen

Rond 900 neemt de bevolkingsdichtheid sterk af en zet de neergang van Dorestad als handelscentrum in, zo geven de archeologische resten aan. Handelaren en gespecialiseerde ambachtlieden lijken te zijn weggetrokken. De boeren zijn gebleven en hebben zich weer volledig op het boerenbedrijf gericht. Sporen uit de eerste eeuwen na Dorestad zijn schaars. Er is sprake van enkele verspreide boerderijen. Het gebied van de wijk Veilingpark lijkt na 1300 niet meer bewoond, maar akkerland te zijn. Totdat hier aan het begin van de twintigste eeuw voor korte tijd weer handel centraal stond. Deze keer in appels en ander fruit. Nu de fruitveiling is afgebroken wordt er weer gewoond op de plek die meer dan duizend jaar geleden deel uitmaakte van een wereldstad. ❏

Jan van Doesburg is senior onderzoeker middeleeuwen en vroegmoderne tijd en José Schreurs is adviseur archeologie voor Gelderland, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & j.schreurs@cultureelerfgoed.nl.



FOTO'S KRALEN ADC ARCHEOPROJECTEN

Kralen en hun grondstoffen uit Dorestad



De resten van een waterput met een bekisting van een afgedankt houten wijnvat

Romeinse zegetocht in Almelo bedreigd

De lakenfabriek en

Een kamer vol Romeinse soldaten. En dat in het huis van iemand die principieel geweld afwijst. Boven een schoenenwinkel in Almelo hangt het enige wandvullende imitatiereliëf van Nederland. Dit unieke en belangrijke doopsgezinde monument wordt momenteel ernstig bedreigd. MARGRIET VAN EIKEMA HOMMES & PIET BAKKER

Wie tegenwoordig door de Grotestraat langs de etalages slentert, valt waarschijnlijk het Hofkeshuis niet op. Toch was dit rijksmonument ooit een van de belangrijkste bezienswaardigheden van Almelo. De amper tweeduizend inwoners die de stad toen telde, moeten kort na 1775 hun ogen hebben uitgewreven van verbazing. Toen begon lakenfabriek Egbert Hofkes met de ingrijpende verbouwing van het pand dat hij dat jaar had gekocht. Voor hun neus verrees een burgerwoning in de kort daarvoor in de Republiek geïntroduceerde Lodewijk XVI-stijl. Het huis moest in de directe omgeving wat monumentaliteit betreft slechts één ander boven zich dulden: Huize Almelo, de residentie van de vrijheren van Almelo. Sinds mensenheugenis oefenden zij de rechtsmacht over de stad uit. Gravin Sophia van Rechteren, in die jaren vrijvrouw, zal niet minder verbaasd hebben toegekeken op de bedrijvigheid vlak voor haar deur. Maar ook zal ze ongerust zijn geweest. Het kan bijna niet anders of zij heeft de representatiedrift van Egbert Hofkes opgevat als een regelrechte provoca-

tie. En met recht. Het waren immers roerige tijden. In deze jaren voorafgaand aan de patriotentijd werd er in Overijssel druk gediscussieerd over het vervangen van het stadhouderlijke bestuursstelsel door een democratischer systeem. Dat moest toegankelijk zijn voor alle bevolkingsgroepen, ongeacht sociale achtergrond en religieuze overtuiging.

Uitzonderlijke decoraties

De doopsgezinde Hofkes had fortuin gemaakt in de textielnijverheid, net als veel van zijn Twentse geloofgenoten. Deze bevolkingsgroep was in de loop van de achttiende eeuw uitgegroeid tot een economische macht van betekenis. Amper tien procent uitmakend van de Almelose bevolking, bezaten de doopsgezinden in de stad meer dan de helft van het burgerlijke vermogen. Toch vertaalde hun economische machtspositie zich niet in politieke zeggenschap. Die bleef geheel liggen bij de vrijvrouw. De roep om verandering klonk echter steeds luider en in dat licht moeten de uitzonderlijke decoraties gezien worden die Hofkes in zijn nieuwe woning

liet aanbrengen. De grote achterkamer op de eerste verdieping kreeg een wandvullend behangsel, met bijpassend een schouwpartij en een stucwerkplafond. Het behangsel verbeeldt een reliëf, dat de triomftocht van de Romeinse generaal Quintus Fabius Maximus Cunctator voorstelt. Deze schildering in bruintinten is bijna twintig meter lang en beslaat drie wanden van het vertrek. Zij wordt alleen onderbroken door de deur en de schouw. De maker is Andries Warmoes, een nauwelijks bekende decoratieschilder, die dit behangsel in 1778 signeerde.

Paleis op de Dam

De voorstelling is een nauwgezette, maar sterk vergrote kopie van een marmerreliëf in het Paleis op de Dam, het toenmalige Amsterdamse stadhuis. Dat reliëf van nog geen twintig centimeter hoog beitelde Artus Quellinus omstreeks 1655 rond de schouw in de Burgemeesterskamer. We zien de triomferende Fabius Maximus in een lange stoet ruiters, muzikanten, slaven en offerdieren, die aankomt bij de stadspoort van Rome. Daar hangen vaandels met de letters SPQR. Dat is de afkorting van Senatus Populusque Romanus, de Senaat en het Volk van Rome, de officiële naam van het Romeinse Rijk. Warmoes' schildering is het enige wandvullende imitatiereliëf dat we in Nederland kennen. Bijzonder is ook het thema van een Romeinse intocht, dat op dit formaat bij particulieren geen equivalent kent. Dat de opdrachtgever doopsgezind was, maakt het militaire thema nog specialer, want dit geloof huldigde juist het principe van weerloosheid. Intrigerend is dan ook de gestucte wapentrofee op de schouw, met



de Treuzelaar

twee vaandels met de letters SPQT, ofwel de Senaat en het Volk van Twente, Tubantia. Ook de eiken- en palmtakken van de gestucte hoekornamenten van het plafond verwijzen naar militaire overwinning.

Een schat aan sporen

Dit vertrek is bovendien bijzonder vanwege zijn materiële staat. De doeken zijn nooit van de wand gehaald. Ze zijn nog exact zo opgespannen als bij hun oorspronkelijke plaatsing. Hierdoor bevatten ze een schat aan sporen van de manier waarop deze behangschilderingen zijn gemaakt. De kamer wordt momenteel diepgaand onderzocht in verband met een interdisciplinair onderzoek naar schilderijenensembles uit de zeventiende en achttiende eeuw, waaraan ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deelneemt.

Het onderzoek naar het Hofkeshuis is nog in volle gang, maar heeft reeds interessante inzichten opgeleverd. De schilderijen zijn uitgevoerd op fijn geweven doek. Heel anders dan het grove weefsel dat in de regel voor behangschilderingen werd gebruikt. Dat de opdrachtgever lakenfabriek was, zal hier de oorzaak van zijn. Ook is aangetoond dat Warmoes zijn

.....
*Deze schildering is bijna
 twintig meter lang en
 beslaat drie wanden*

schildering helemaal ter plekke heeft vervaardigd. Het houtwerk van lambriserings, deur en luiken was oorspronkelijk voorzien van een fraaie mahoniehoutimitatie, met hier en daar een paarsrood en verguld accent. De originele, grijze, marmeren schouwmantel, die tegenwoordig achter een betimmering schuilt, sluit hierbij aan. Het meest verrassende dat het onderzoek aantoonde, is dat Egbert Hofkes met zijn vertrek vanuit nationaal én internationaal perspectief een uniek statement heeft gemaakt.

Exponent van de verlichting

Hofkes was iemand die je het uitdenken van een betekenisvolle decoratie kon toevertrouwen. Tijdgenoten omschrijven hem als een 'man van smaak' en 'eene levende boekerij'. Een literair onderlegd man, met een sterke historische belangstelling, die ook graag zelf dichtte. Kortom, een typische exponent van de verlichting. Een boek waarvoor Hofkes speciale interesse had, was een uitgave over het Amsterdamse stadhuis met prenten van de decoraties, oorspronkelijk uit 1655 en 1663. De herdrukken uit de achttiende eeuw waren voorzien van een handige, verklarende uitleg. Het idee voor de triumfstoet zal Hofkes uit dit boek hebben opgedaan. Warmoes' stoet is in ieder geval naar deze prenten gemaakt en niet naar het marmeren origineel. Het Amsterdamse stadhuis, gebouwd in het eerste stadhouderloze tijdperk, werd in Hofkes' tijd gezien als hét toonbeeld van zeggenschap van burgers in de Republiek. Zijn keuze voor een voorstelling uit dit stadhuis is dan ook niet zonder betekenis. De Twentse fabrikier lijkt hiermee te verwijzen naar het



Een geschilderde Romeinse intocht kent op dit formaat bij particulieren geen equivalent

politieke ideaal van een democratischer bestuursstelsel, zoals dat in zijn tijd onder het staatsgezinde deel van de burgerij leefde.

De oorlog tegen Hannibal

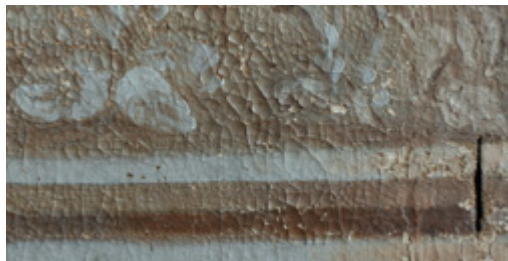
Ook wapentrofeeën en overwinningssymbolen zijn in het Amsterdamse stadhuis volop terug te vinden, net als in veel andere stadhuizen. Aan het einde van de achttiende eeuw komen we wapentrofeeën ook tegen in een andere hoedanigheid: op de vignetten en decoraties van de exercitiegenootschappen en burgermilities, wanneer de gewapende patriottenstrijd in 1781 losbarst. Maar zover was het nog niet toen Hofkes in 1778 zijn kamer liet decoreren. Hij was er ook geen voorstander van om de strijd voor politieke zeggenschap met wapens te voeren. Hij werd nooit lid van het Almeloze exercitiegenootschap waarin enkele van zijn geloofsgenoten wél participeerden. Vanuit deze grondhouding is ook de keuze van »





FOTO RIK KLEIN GOTINK

Op de vaandels op de schouw staat SPQT, ofwel de Senaat en het Volk van Twente, Tubantia



Sterk opstaande verfschollen hebben reeds tot veel ververlies geleid



Decoratieschilder Andries Warmoes gebruikte als voorbeeld de prenten uit het boek 'Voornaamste statuen ende cieraten van 't konstrijke stad-huys van Amstelredam' van Artus en Hubertus Quellinus

» Egbert Hofkes voor de triomfstoet van Fabius Maximus te begrijpen. Deze Romein stond bekend om zijn bijzonder milde en zachtmoedige karakter. Kenmerkend voor hem als generaal was zijn behoedzaamheid, reden waarom zijn tijdgenoten hem spottend de Treuzelaar noemden, Cunctator. Toch was het juist zijn bedachtzame strategie waaraan Rome in de oorlog tegen Hannibal haar voort-

bestaan dankte. Fabius wist dat hij in een reguliere oorlog tegen de overmacht van Hannibal kansloos was en vermeed daarom welbewust elk gewapend treffen. Het was door omtrekkende bewegingen en slim manoeuvreren dat het Fabius lukte Romes geduchtste vijand uit te putten. De Treuzelaar werd een ere naam. Juist in de achttiende eeuw kwam Fabius Maximus in militaire en politieke geschriften volop in de belangstelling te staan. Men zag in hem hét voorbeeld van hoe een strijdmijdende tactiek buitengewoon succesvol kon zijn.

Noodzakelijke actie

Op deze wijze beschouwd valt de ogenschijnlijk in een doopsgezinde woning weinig toepasselijke triomfstoet beter te begrijpen. Aangezien Fabius Maximus zijn overwinning behaalde door het mijden van geweld, verbeeldt het behangsel van Warmoes niet de triomf van de strijd, maar juist de triomf van de niet-

strijd. Dit geweldloze karakter van de schildering past naadloos in het gedachtegoed van de doopsgezinde Hofkes. Een Twents machtsblok inclusief Almelo in de Overijsselse Staten, gesymboliseerd door de afkorting SPQT op de schouwboezem, moest volgens Hofkes met de geweldmijdende tactiek van Fabius worden bevochten. Vanwege deze bijzondere betekenis mogen we bij dit Almelse vertrek met recht spreken van een gedenkwaardig doopsgezind monument waarvan het belang dan ook veel verder reikt dan Almelo of Twente. Met recht is te stellen dat de kamer een uiterst originele verbeelding bevat van een belangrijke episode uit onze vaderlandse geschiedenis. Het is daarom te betreuren dat deze unieke schildering momenteel ernstig wordt bedreigd. De hechting van de verf en de grondlaag op het doek is slecht. Er is al veel verf verloren gegaan. Ook vertoont het doek gaten. Om verdere achteruitgang tegen te gaan is restauratie dringend noodzakelijk, maar de benodigde financiële middelen zijn nog niet gevonden. Aangezien dit rijksmonument een woonhuis is, komt het niet in aanmerking voor onderhoudssubsidie van het Rijk. Voor behoud is bovendien een verantwoord en gecontroleerd binnenklimaat een voorwaarde. Juist de laatste decennia is het verval snel verlopen. Om te voorkomen dat een van de bijzonderste beschilderde vertrekken van ons land verloren gaat, is actie daarom snel geboden. ✘

Margriet van Eikema Hommes is senior onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en universitair hoofddocent bij de Technische Universiteit Delft, m.van.eikema.hommes@cultureelerfgoed.nl, en Piet Bakker is onderzoeker bij de Technische Universiteit Delft, p.bakker-1@tudelft.nl.

Het onderzoek naar het Hofkeshuis vindt plaats als onderdeel van het project 'From isolation to coherence' en wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Nadere informatie: www.nwo.nl. De auteurs hebben een wetenschappelijke publicatie over het Hofkeshuis in voorbereiding.

Door omtrekkende bewegingen lukte het Fabius Romes geduchtste vijand uit te putten





Drie adviseurs architectuurhistorie

De essentie van het monument

Mieke van Bers, Mariël Kok en Eva Wijdeveld op bezoek bij de eigenaren Chris en Thor Smits in hun recent tot appartementen omgebouwde, rijksmonumentale ulo uit 1932 aan de Heselbergherweg in Arnhem

Wat doet een adviseur architectuurhistorie eigenlijk?

Mieke van Bers: 'Wij maken de eigenaren van de waardevolste rijksmonumenten van ons land bewust van de cultuurhistorische waarde ervan. Als zij iets ingrijpends aan hun monument willen veranderen stellen ze ons daar vragen over. Wij gaan dan met elkaar in gesprek om te zien of ze hetzelfde over die waarde denken, en hoe ze de verandering met zorg mogelijk kunnen maken.'

Mariël Kok: 'Voor ons is het dagelijks werk om te bepalen wat de essentie is van een monument. Welke aspecten maken dit gebouw nou zo bijzonder? Een eigenaar staat daar niet vaak bij stil en verbouwt zijn bezit misschien maar één keer in zijn leven.'

Mieke van Bers: 'Het is belangrijk dat wij zijn inzicht en het onze al bij elkaar brengen voordat zijn plan voor de verandering concreet wordt.'

Om wat voor veranderingen gaat het?

Eva Wijdeveld: 'De eigenaar wil bijvoorbeeld het comfort verbeteren, de interne structuur aanpassen of het gebouw een andere functie geven.'

Mariël Kok: 'Iets wat een grote vraag is voor een eigenaar kan voor ons eenvoudig te beantwoorden zijn. Omgekeerd kan een kleine vraag veel tijd kosten. Als iemand bijvoorbeeld vraagt hoe hij zijn pand het beste kan isoleren, dan moet je goed weten wat voor gebouw het is. Hoe oud is het? Wat is er eerder mee gebeurd? Hoe is de technische staat? Wat is de cultuurhistorische waarde? Is daar allemaal onderzoek naar gedaan?'

Eva Wijdeveld: 'We trekken zo veel mogelijk samen met de gemeente

Mieke van Bers,

Mariël Kok en Eva

Wijdeveld zijn drie

adviseurs van de

Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed die

zich op de architec-

tuurhistorie richten.

Wat houdt hun werk

in? DIRK SNOODIJK

op. Die is het eerste aanspreekpunt voor de eigenaren. Afhankelijk van haar grootte en deskundigheid kan een gemeente veel vragen zelf beantwoorden.'

Waarin verschilt jullie werk van dat van gemeenten?

Mieke van Bers: 'Wij focussen op uitzonderlijke gevallen. Wij bevorderen dat de transformatie van bijzondere rijksmonumenten op een goede manier gaat verlopen. Daarbij beoordelen we of de verbouwing een grote invloed zal hebben op de cultuurhistorische waarde.'

Mariël Kok: 'Wij kijken naar het verleden, naar het heden en naar de toekomst. Hoe is het gebouw zo geworden, wat is de actuele staat en wat wil de eigenaar ermee?'

Mieke van Bers: 'Een rijksmonument is een materiële herinnering aan het verleden. Wij helpen die herinnering levend te houden.'

Mariël Kok: 'Wij zorgen er daarom voor dat de eigenaar een goede opdrachtgever kan zijn. Dat hij architect en aannemer zo aan het werk kan zetten dat de monumentale waarde overeind blijft.'

Wat maakt dit werk mooi?

Mariël Kok: 'Het interessantste is om samen met de eigenaar een oplossing te vinden.'

Eva Wijdeveld: 'Ik vind het mooi om iemand erop te wijzen wat je van gebouwen af kunt lezen.'

Mieke van Bers: 'En het is prachtig om mensen er bewust van te maken dat erfgoed je leven verrijkt.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Synthese in de Hollandse duinen

ONDER BERGEN ZAND

1 + 1 = 2. Je leert meer van een opgraving als je haar in verband brengt met de resultaten van eerdere opgravingen. Samen vullen ze de geschiedenis van Nederland beter aan. Drie voorbeelden uit het Hollandse duingebied illustreren dit. BERT GROENEWOUDT, TESSA DE

GROOT & MENNO VAN DER HEIDEN

Het is goed om waardevolle archeologische overblijfselen zo veel mogelijk te ontzien. Dat gaat het beste door ze onder de grond te bewaren. Kan dat niet, dan hoort er onderzoek naar gedaan te worden, zo schrijft de *Wet op de archeologische monumentenzorg* voor. Bijna altijd verricht een bedrijf dan een opgraving, in opdracht van de initiatiefnemer van de voorgenomen ingreep in de ondergrond. Dat is bijvoorbeeld een particulier die een huis laat bouwen of een grote projectontwikkelaar. De beslissing of archeologische sporen behouden of opgegraven worden, neemt de gemeente meestal. De wet is sinds 2007 van kracht.

Die opgravingen hebben sindsdien stapels rapporten opgeleverd, vol interessante gegevens. Om die te kunnen benutten laat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ze in samenhang analyseren. Bedrijven, universiteiten en gemeenten werken momenteel aan de eerste zes syntheses. Deze zal de dienst openbaar maken

via www.archeologiein nederland.nl. Deze site met handvatten voor de omgang met archeologische resten heeft de dienst eerder dit jaar gelanceerd. De analyses beantwoorden wezenlijke vragen over onze geschiedenis. Deze vragen richten zich op perioden, onderwerpen en delen van Nederland waar via de archeologie weinig over bekend is. De antwoorden vullen het verhaal over ons verleden stukje bij beetje aan.

Middeleeuwse boerderijen

Zo was er tot voor kort niet veel bekend over het duingebied van Noord- en Zuid-Holland uit de tijd dat er nog geen tekst en beeld overgeleverd zijn. Eventuele sporen van historisch menselijk handelen zijn in de loop der eeuwen onder dikke lagen duinzand bedekt. Meestal komen ze er onverwacht onder vandaan. En dat onverwachte is onhandig. De laatste jaren is er flink opgegraven in de duinen. Het bedrijf ADC Archeoprojecten brengt de gegevens uit de verschillende rapporten nu bij elkaar en zet ze om in een samenhangend beeld. Hiermee zal duidelijker worden wat de stand van de kennis is en waar er archeologische resten te verwachten zijn.

De beheerders van het Nationaal Park Zuid-Kennemerland bij Haarlem bijvoorbeeld verwijderden enige tijd geleden de begroeiing van het vlakke duingebied Groot Olmen bij Bloemendaal. Ze wilden het zand laten stuiven. Dat deed het ook. Maar daardoor waaiden onverwacht talloze historische voorwerpen bloot. Net als de overblijfselen van boerderijen, akkers, een weg en een graf. Het bleek een belangrijke ontdekking. Dit zijn



FOTO DIACHRON LVA BV

Sporen van palen rond een grafheuvel uit de bronstijd bij Heiloo

de resten van nederzettingen uit de vroege middeleeuwen. Het landschap waarin de mensen toen woonden, was voortdurend in beweging. Stuivend zand zorgde voor grote problemen, waaraan zij het hoofd boden door huizen en akkers telkens te verplaatsen. Het bedrijf Hollandia heeft de sporen gedocumenteerd voordat ze allemaal weggevaaid waren.

Een Romeins dorp

Totaal onverwacht ook wat betreft haar enorme omvang was de vondst van de sporen van een compleet dorp uit de Romeinse tijd. Inclusief bijbehorende akkers en een grafveld. Regelmatig werden er bij graafwerk in de Zanderij bij Katwijk archeologische vondsten gedaan. Daarom heeft ADC Archeoprojecten hier voorafgaand aan woningbouw opgravingen verricht. Hoewel het overduidelijk een inheemse nederzetting betreft, maken de vondsten duidelijk dat de bewoners nauwe contacten onderhielden met de Romeinse wereld. Het hoofdgebouw van het dorp had waarschijnlijk zelfs muurschilderingen. Verwonderlijk zijn deze uitingen van Romeinse invloed niet, want de nederzetting lag in het grensgebied van het Romeinse Rijk. De Oude Rijn vormde de grens, en het Romeinse fort Valkenburg was dichtbij.

Vanaf het midden van de vijfde eeuw was de Zanderij opnieuw bewoond. In de achtste eeuw stond er zelfs een uitzonderlijk hof, waarvoor alleen parallellen te vinden zijn in de Scandinavische landen. Ongetwijfeld resideerde hier een lokale machthebber, die langs de kusten van de Noordzee internationale contacten onderhield. Stuivend zand vormde vervolgens duinen, die de strandvlakte

De antwoorden vullen het verhaal over ons verleden stukje bij beetje aan

vol geulen en krekens begroeven. Deze vindplaats is in meerdere opzichten uitzonderlijk, en daardoor een belangrijke bron van nieuwe informatie voor de geschiedenis van het kustgebied.

Bronstijd-boeren

De bewoning van het duingebied reikt veel verder terug dan de Romeinse tijd, zo wordt steeds duidelijker. Onlangs zijn bij Heiloo de resten ontdekt van twee boerderijen, bijbehorend akkerland en een grafheuvel. Ze dateren uit de midden-bronstijd, de periode van 1800 tot 1000 voor onze jaartelling. Het archeologische bedrijf Diachron, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, deed hier onderzoek. Er ging een nieuwe woonwijk gebouwd worden op een oude strandwal bij de vroegere monding van het IJ. Sinds de bronstijd is het landschap hier volledig veranderd. Goed bewaarde resten uit die periode zijn in het West-Nederlandse kustgebied nog weinig gevonden. Ontdekkingen als bij Heiloo ondergraven de hardnekkige misvatting dat West-Nederland in de prehistorie 'woest en ledig' was.

Een extra bijzonderheid: door de natte bodem zijn zelfs botten van vee, houten palen en zaden bewaard gebleven, organische resten die normaal gesproken de tand des tijds niet doorstaan. Natte archeologische vindplaatsen zijn daarom waardevolle bronnen. Ze kunnen gedetailleerde informatie verschaffen over de levenswijze en economie van de bronstijd-boeren aan de kust en over het landschap waarin ze leefden en werkten.

Dat mensen voorheen flexibeler dan gedacht omgingen met de veranderlijkheid van het kustlandschap is een belangrijk nieuw inzicht dat de synthese van de onderzoeken in Bloemendaal, Katwijk en Heiloo waarschijnlijk op zal leveren. Dit thema staat ook internationaal hoog op de agenda. Klimaatverandering en stijgende zeespiegels geven daar alle aanleiding toe. De nieuwe inzichten die de syntheses bieden, helpen niet alleen mee de geschiedenis te schrijven, ze zijn ook belangrijk voor de toekomstige archeologie. Ze helpen bij het maken van duidelijke en onderbouwde keuzes. Wat weten we al en wat nog niet? Oftewel: wat graven we op en wat niet? ❏

Bert Groenewoudt is projectleider Nieuwe NOaA-oogst voor Malta, Tessa de Groot is senior onderzoeker Romeinse tijd en Menno van der Heiden is veldarcheoloog, allen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.groenewoudt@cultureelerfgoed.nl, t.de.groot@cultureelerfgoed.nl & m.van.der.heiden@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.archeologieinnederland.nl.



Nieuwbouw in Katwijk op een onder duinzand begraven landschap uit de Romeinse tijd

De twee hoge galerijflats aan de Joost Banckertsplaats in Rotterdam hebben een esthetische kwaliteit waar iemand gemakkelijk aan voorbij kan gaan. Pragmatisch onderhoud had door de jaren heen veel van hun oorspronkelijke kleuren laten verdwijnen, zodat deze Lijnbaanhof oogde als haveloze, industriële massawoningbouw. Het complex is echter met veel aandacht ontworpen, wat doorwerkt in de nog steeds hoge waardering van de bewoners. Ook de openbare tuin van de Joost Banckertsplaats is in authentieke staat en goed bijgehouden. De woonhof in de binnenstad is een toonbeeld van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en tegenwoordig een rijksmonument, net als de rest van winkelcentrum de Lijnbaan.

Beide flats waren door de jaren heen in kleur gelijkgetrokken. Het beton was in één beige kleur geschilderd, waardoor het beeld vervlakt was geraakt en subtiele verschillen tussen de twee flats verloren waren gegaan. Veel mensen weten daarom niet dat deze woongebouwen eind jaren vijftig een frisse en grafische kleurstelling hadden. De moderne galerijflats straalden bij de oplevering in 1958 met hun geraffineerde kleuren iets chics uit. Die kleuren zijn in de afgelopen maanden weer op de flats geschilderd, zodat hun nuances en contrasten de oorspronkelijke grandeur als vanouds ondersteunen.

Twee architecten

Molenaar & Co Architecten en kleuronderzoeker Lisette Kappers hebben de eigenaar van de flats, fondsmanager Amvest, bij de renovatie geadviseerd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft hen bijgestaan met onder andere informatie over de schilderspraktijk van 1958. In de verf op de hoge flats aan de Joost Banckertsplaats valt de snelle ontwikkeling van nieuwe pigmenten en bindmiddelen van die jaren te herkennen. Het was een tijd van omslag. Traditionele olieverven werden gebruikt naast moderne alkydharsverven.

De twee flats zijn door twee verschillende architecten ontworpen. De hoogste door Arie Krijgsman en de lagere door de supervisor van het gehele woongebied langs de Lijnbaan, Hugh Maaskant. Ogenscheinlijke overeenkomsten tussen de flats wijken daardoor op detailniveau toch af, wat ze rijk en verrassend maakt. Allebei de flats zijn opgebouwd uit verschillende soorten glas, die gevat zijn in houten kozijnen met stalen ramen in lichtgele verblendsteen en geschilderd beton en staal. Natuurlijke materialen zoals steen, brons, uitgewassen grindpanelen en glastegels verrijken het geheel bij beide entreehallen.

Verticaal en horizontaal

De architectonische compositie van de galerijflats is gebaseerd op repetitie. Kleuren accentueren deze herhaling. De balkons van de hofgevel zijn bij Krijgsman per twee gegroepeerd. Het zwart van de balkonranden en de balustrades maakt van de balkons zelfstandige, verticale elementen, die sterk spreken ten opzichte van de lichtgrijze, horizontale gevelbanden. De gevel is zo geleed in verticale banen en horizontale stroken.

Maaskant heeft zijn balkons individueel gelaten. Hij heeft de stapelingen subtiel aaneengeregen met de borstweringen van zwart glas, die opgenomen zijn in de witte, houten kozijnen. Ook het wit van de betonkolommen benadrukt verticaliteit, terwijl die samen met het wit van de puilen ook een lichte, horizontale strook vormen. Deze subtiele vervlechting van tinten en vlakken is in beide gevels doorgevoerd, wat een ritmisch fascinerend beeld creëert.

Het terugbrengen van de kleur heeft de verschillen in architectuur benadrukt

Accentkleuren

Het basement van beide blokken, een tamelijk gesloten plint met bergingen, is zowel architectonisch als functioneel van een andere orde. Dit komt ook in het kleurgebruik tot uitdrukking. De basiskleur van het beton is hier bij de hoge flat zwaar grijs, met accentkleuren op de zijkanten van de betonwanden, afwisselend groen en rood. Deze accenten delen het basement visueel in verschillende portalen in, die tegelijkertijd de eerste twee verdiepingen samen-

binden. Een accentkleur in zeeblauw op de balkonreun van de tweede verdieping benadrukt de scheiding met de bovenbouw. Het betonwerk aan de galerijzijde van deze flat gaat mee in de kleurbehandeling van de hofgevel, waar de galerijen als het ware uit het blok zijn gesneden.

Bij het lagere blok van Maaskant lijken de galerijen daarentegen aan de flat te hangen. Maaskant heeft er daarom voor gekozen het beton van deze galerijen niet de kleurbehandeling te geven van de betonconstructie van de gevel, maar juist die van de balkons, als donkere, uitstekende elementen. Zo wordt een wezenlijk verschil in compositie tussen beide flats met kleur verduidelijkt.

Deuren versus wanden

Naast de wandkleuren in de plint bevinden de accentkleuren van het blok van Krijgsman zich voornamelijk op de deuren. Zo hebben alle balkonreun een zachtgele kleur, behalve de zeeblauwe deuren die de tweede verdieping accentueren. Alle entreeduren van de woningen zijn Pruisisch blauw, terwijl de deuren van het hoofdtrappenhuis afgewerkt zijn met aluminiumverf en de deuren van de neventrappenhuisen ijzeroxide-rood zijn. Maaskant heeft zijn accentkleuren juist op de hofgevel en de dakopbouw aan laten brengen. De grijzen van het betonwerk zijn hier minder contrastrijk, maar des te meer aandacht trekken de balkonwanden. Maaskant heeft zich hier mogelijk laten inspireren door de kleurexperimenten van Le Corbusier op zijn Unité d'Habitation in Marseille, een flatcomplex dat begin jaren vijftig werd opgeleverd en toentertijd een hit was onder architecten.

Vrolijke flat

Maaskant kleurde de balkonwanden verstrooid over de gevel willekeurig in drie kleuren, met als meest voorkomende kleur lichtblauw, afgewisseld door accenten in bruinrood en olijfgeel. Het zijn geen primaire, maar juist heldere, zachtere kleuren, waar bijvoorbeeld ook Rietveld in die jaren mee experimenteerde. Het is een vertaling van invloeden van De Stijl en Le Corbusier in de geest van de tijd. Hiermee creëerde Maaskant een verrassend levendig en vrolijk beeld aan de even zorgvuldig ontworpen groene hof. De kleurrijke, vierkante rozenperken completeren de compositie.

De oorspronkelijke kleuren van de flats vertellen dus veel over de compositorische keuzes van de architecten. Het terugbrengen van deze essentiële expressielaag heeft de verschillen in architectuur tussen de twee galerijflats aan de Joost Banckertsplaats weer benadrukt. Deze Lijnbaanhof roept hiermee als voorheen de bijzonder optimistische wederopbouw-esthetiek op, die zo kenmerkend is voor het centrum van Rotterdam. ■

Lisette Kappers is zelfstandig kleur- en bouwhistorisch onderzoeker en Joris Molenaar is architect bij Molenaar & Co, info@lisettekappers.nl & info@molenaarenco.nl. Nadere informatie: Mariël Polman, specialist kleur en schilderingen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.polman@cultureelerfgoed.nl.



Vorig jaar, vlak voor de renovatie. Door de jaren heen had beige verf de subtiele verschillen tussen de twee flats onduidelijk gemaakt



De galerijflats aan de Joost Banckertsplaats in 1961



Achter de Lijnbaan in Rotterdam torenen galerijflats op, onversneden naoorlogse massawoningbouw. Sinds anderhalf jaar zijn de flats aan de Joost Banckertsplaats een rijksmonument. Ze hebben in de afgelopen maanden hun oorspronkelijke kleuren uit 1958 teruggekregen.

LISETTE KAPPERS & JORIS MOLENAAR

Rotterdamse Lijnbaanhof weer op kleur

Geraffineerde galerijflats

De onderste verdiepingen moeten ze nog krijgen, maar nu al roepen sinds dit voorjaar beide flats met hun oorspronkelijke kleuren weer de optimistische wederopbouw-esthetiek op



SCHATTEN VAN HET MAMMOETSTRAND

Over speuren in grondlagen, opgraven onder water en vissen naar fossielen

Evert van Ginkel, Jelle Reumer en Bert van der Valk, Havenbedrijf Rotterdam, Rotterdam, 216 pag., € 24,95, ISBN 978 90 809892 0 7

Tussen 8.500 en 6.500 voor onze jaartelling bivakkeerden er geregeld rondtrekkende mensen op een eilandje in de monding van de Maas. In dit boek schetsen een prehistoricus, een bioloog en een geoloog hun levensomstandigheden op basis van het afval dat deze mensen langs de randen van hun woonplaats hebben weggegooid. Daar zijn na al die jaren slechts nietige stukjes bot, hout en steen van overgebleven. Doordat het poolijs deels smolt, heeft de Noordzee het eilandje overspoeld. Het ligt inmiddels op de bodem van de haven van Rotterdam. Althans, het lág daar. Tussen 2009 en 2013 heeft het Havenbedrijf Rotterdam de haven namelijk uitgebreid met een stuk dat Maasvlakte 2 genoemd wordt. Het toegangskanaal daarvan is uitgediept en de gemeente heeft een deel van dat opgebaggerde zand archeologisch laten onderzoeken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit onderzoek begeleid en nam deel aan de redactie van deze uitgave. En die mammoeten uit de titel? Daarvan liggen de fossiele botten voor het oprapen op het nieuwe, opgespoten strand rond de havendijk.

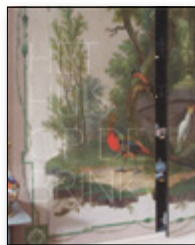


BOUWMEESTER EN AUTOCONNAISSEUR

80 jaar verzamelen

Coenraad Liebrecht Temminck Groll, Verlaan & Bouwstra, Vianen, 100 pag., € 15,-, ISBN 978 90 800989 2 3, verkrijgbaar via corbouwstra@hotmail.com

Voor een vernieuwend gebouw heb je maar één opdrachtgever nodig. Een geslaagd bestaan van een vernieuwend type auto vereist echter veel meer kopers. Vandaar dat veranderingen in techniek en vormgeving beginnen in de architectuur en pas later doorwerken in auto's. Zo legt voormalig restauratiearchitect en hoogleraar Coen Temminck Groll in deze kleine geschiedenis van de auto het verband tussen zijn beide interessegebieden.



HET HUIS OP DE BRINK

Krijn van den Ende, Anne van Grevenstein e.a., Thoth, Bussum, 176 pag., gebonden, € 24,50, ISBN 978 90 6868 645 6

De vermogende openbaar aanklager van Overijssel, Thomas Loges, liet vlak na de Tachtigjarige Oorlog in Deventer een herenhuis bouwen. Het kwam aan de Brink te staan, het belangrijkste plein van de stad, op de fundering van een afgebroken gasthuis. Na Loges woonden er een arts, drie burgemeesters, een rentmeester, een rijke leerlooiersbaas, een rentenier, een rechter, een tabaksproducent en een kaakchirurg. Het huidige interieur is voornamelijk in de negentiende eeuw vormgegeven. In het voor-

woord van deze uitgave zegt de interieurspecialist van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Eloy Koldewij, dat dit waardevolle rijksmonument het verdient om nooit een andere functie te krijgen dan die van huis om in te wonen.

RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

Restauratie en transformatie van een nationaal monument

Paul Meurs en Marie-Thérèse van Thoor, Naio10, Rotterdam, 304 pag., gebonden, € 59,50, ISBN 978 94 6208 093 5

Beter samenwerken, dat is de les die volgens dit boek van de Technische Universiteit Delft getrokken kan worden uit de recente verbouwing van het Rijksmuseum. De auteurs beschrijven de chaotische manier waarop deze plaatsvond. Zo hebben de hoofdarchitect en de toenmalige rijksbouwmeester meermalen aangegeven een bouwhistorisch onderzoek niet nodig te vinden, hetgeen zeer ongebruikelijk is bij een rijksmonument als dit. Daarom ging de verbouwing van start voordat duidelijk was in welke onderdelen van het gebouw de monumentale waarde precies school. Dergelijk geworstel met de weerbarstige werkelijkheid ervoer architect Pierre Cuypers ook al bij de bouw in de negentiende eeuw. Hij had het Rijksmuseum ontworpen met de entree in de centrale doorgang, waarna de bezoekers via een zorgvuldig geënceneerde route bij de kunst terecht kwamen. Nota bene de koning eiste echter dat de voordeur aan de straat kwam. Dat met de jongste verbouwing de entree alsnog naar de doorgang is verplaatst zou Cuypers verheugd hebben. De redactie van het weelderig geïllustreerde boek is inhoudelijk ondersteund door een groep deskundigen onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

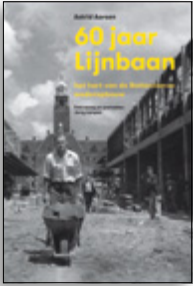


DE BROEREN EN ZIJN GESCHIEDENIS

Herman Aarts, Waanders, Wezep, 144 pag., € 9,90, ISBN 978 94 91196 48 5

De gotische Broerenkerk uit 1512 in Zwolle is dertig jaar geleden uit de eredienst gehaald. Het bijbehorende klooster wordt nu als conservatorium gebruikt, met in de bibliotheek het bekende restaurant De Librije. Dit kleine boekje schetst de geschiedenis van het complex. Sinds vorige zomer is de kerk een boekhandel. De klanten lopen er onder hoge gewelven, waarover schilders in de zestiende eeuw bloemen, wapenschilden en heiligen gestrooid hebben. Vooral de aanwezigheid van het grote aantal wapenschilden is opmerkelijk. De wapens van adellijke en stedelijke families als De Vos van Steenwijk en Van Amstel van Mynden vallen te onderscheiden. Net als de schilden van gilden, zoals die van de schoenmakers, pelswerkers, linnenwevers en timmerlieden. Waarschijnlijk waren deze 56 instanties geldschietters van de bouw van de kloosterkapel. In ruil daarvoor mochten zij op het plafond hun logo af laten beelden.

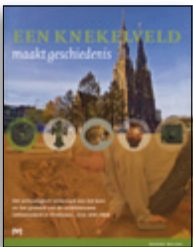




60 JAAR LIJNBAAN

Het hart van de Rotterdamse wederopbouw
Astrid Aarsen, Architectuurzaken, Rotterdam, 176
pag., € 39,95, ISBN 978 94 90608 77 4

Een schreeuwerig winkelcentrum voor jongeren. Een troosteloos tochtgat waar je leven 's avonds niet veilig is, omgeven door hoge flats en naargeestige expeditiestraten. Zo omschrijft architectuurhistoricus Aarsen in haar eerste uitgave in eigen beheer de laatste 45 jaar van de Lijnbaan. Terwijl de winkelstraat in de Rotterdamse binnenstad destijds nog wel met zo veel goede bedoelingen is vormgegeven. Op die rampzalige 14 mei 1940, de dag dat de Duitsers in een krap kwartiertje het centrum van de stad wegbombardeerden, verloor Rotterdam honderden winkels. Al snel werden er 233 noodwinkels op de trottoirs opgericht, waar geen auto's tussendoor konden rijden. Deze inspireerden het architectenbureau Van den Broek en Bakema tot een autovrije straat in L-vorm, met 66 zaken onder platte daken. De half overdekte 'promenade' opende in 1953. De winkeliers hadden zich gespecialiseerd in onder meer lederwaren, vulpenpen, bont, kunst, juwelen, zijde en damesconfectie. In de jaren tot en met 1966 zijn vervolgens de bijbehorende woonflats gebouwd. Tegenwoordig lijkt hier niets meer op de Lijnbaan van toen, zo schrijft de auteur. Maar er wordt aan gewerkt om het complex op te knappen, zeker sinds het recent als rijksmonument beschermd is.



EEN KNEKELVELD MAAKT GESCHIEDENIS

Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850
Eveline Altena, Nico Arts e.a., Matrij, Utrecht,
288 pag., gebonden, met matrices op een apart vel,
€ 29,95, ISBN 978 90 5345 472 5

Een vegetariër met gekruiste benen en een man die niet alleen met een bijl in zijn voorhoofd is geslagen, maar ook met een kogel door zijn achterhoofd is geschoten. Dat zijn twee van de mensen die tussen 1200 en 1850 in en rond de Catharinakerk in Eindhoven ter aarde zijn besteld. In 2006 zijn op deze locatie in de binnenstad meer dan 1050 skeletten opgegraven. Onder redactie van de stadsarcheoloog beschrijven vijftien onderzoekers in dit boek de resultaten daarvan. Het beloofde DNA-onderzoek dat de opgraving beroemd maakte, blijkt echter zo tijdrovend te zijn dat het nog geen uitkomsten heeft opgeleverd. Wel is er tegenwoordig in de kerk een permanente expositie over het kerkhof ingericht en kunnen voorbijgangers door vensters in het kerkplein replica's van de grafkuilen bekijken. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.
Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 6, nummer 2, mei 2014

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lies Resink, Kris Roderburg, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Otto Brinkkemper pag. 8, Margriet van Eikema Hommes 28, Jan van Galen 2 & 27, Tessa de Groot 11, Nanette de Jong 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9 & 29, Laura Koehler 22, Marieke Kuipers 21, Ton Penders 3, Kris Roderburg 9 & 18, Wouter van der Sar 14, José Schreurs 10, Letty Spieker 3, Sergé Technau 3, Ronald Tilleman 33, Peter Timmer 16 en Rogier Veldman 2), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk De Swart, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed laat de zorg voor het waardevolste gebouwde, archeologische, roerende en landschappelijke erfgoed in Nederland beter functioneren.



Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaet volledig tot kooldioxide en water.

WERELDVREDE IN COMFORT

De Grote Rechtszaal is een van de belangrijkste monumentale ruimtes van het Vredespaleis in Den Haag. Sinds de opening van het gebouw in 1913 buigt het Internationale Gerechtshof zich in deze zaal over geschillen tussen staten. Het meubilair is speciaal voor dit vertrek ontworpen. Het unieke ensemble is geschonken door buitenlandse naties en van extreem hoge kwaliteit. Maar na een eeuw wensten de vijftien rechters meer comfort en de tolken modernere instal-

laties. Daarom heeft eigenaar de Carnegie-stichting in overleg met de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een nieuwe inrichting laten ontwerpen die tegemoetkomt aan zowel de gebruikswensen als de kwaliteit van de ruimte. De architecten van Bureau Van der Wijst hebben de zijramen en terrasdeuren weer laten openen. Die waren in de jaren zestig met een tolkencabine dichtgezet. Nieuwe tafels en stoelen en een modern vloerkleed geven de Grote Rechtszaal een eigentijds cachet. De architecten hebben zo een balans gecreëerd tussen monument en moderniteit. Enkele oorspronkelijke rechterstoelen zijn verhuisd naar de kamers van de rechters. Het ove-

rige historische meubilair en het vloertapijt zijn verantwoord opgeslagen, geregistreerd en gedocumenteerd, zodat deze rijksmonumentale inventaris voor de toekomst behouden blijft. In het Vredespaleis, dat de Europese Commissie in februari uitriep tot officieel Europees erfgoed, kunnen de rechters in de Grote Rechtszaal nu op comfortabelere en moderne wijze werken aan een stabiele wereld. ✘

ELOY KOLDEWEIJ, *senior specialist interieur*, en DOROTHÉE KOPER-MOSTERD, *adviseur architectuurhistorie*, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.koldewei@cultureelerfgoed.nl & d.koper@cultureelerfgoed.nl.



2010: de Grote Rechtszaal met het oorspronkelijke meubilair uit 1913. Rechts sluit een grote tolkencabine uit de jaren zestig de zijramen en terrasdeuren af

2014: bureau Van der Wijst Interieurarchitecten heeft in samenwerking met oth_architecten de zaal voorzien van moderne tafels en stoelen en een nieuw vloerkleed en de zijwaartse lichtinval hersteld

